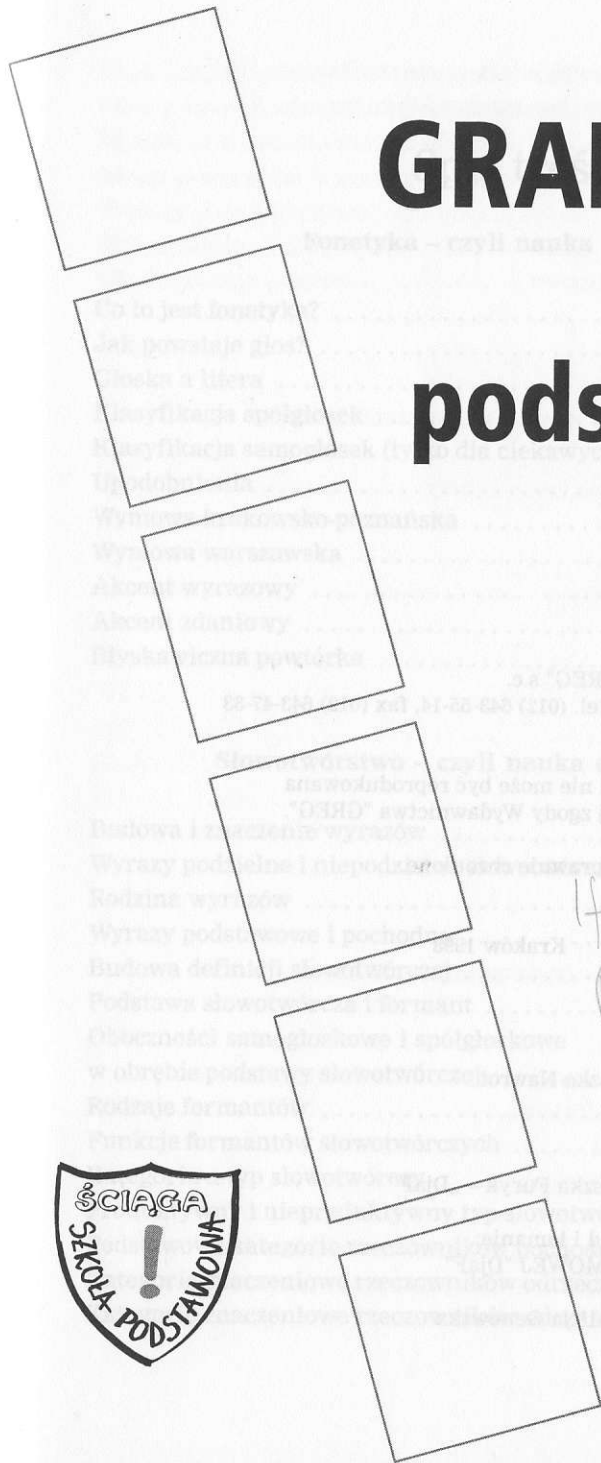

GRAMATYKA w szkole podstawowej

*If you have
problems, write me*

GREG
WYDAWNICTWO
KRAKÓW 1998

Spis treści

Fonetyka – czyli nauka o głoskach

Co to jest fonetyka?	7
Jak powstaje głos?	8
Głoska a litera	9
Klasyfikacja spółgłosek	13
Klasyfikacja samogłosek (tylko dla ciekawych)	14
Upodobnienia	15
Wymowa krakowsko-poznańska	24
Wymowa warszawska	24
Akcent wyrazowy	24
Akcent zdaniowy	26
Błyskawiczna powtórka	26

Słotwórstwo – czyli nauka o tworzeniu słów

Budowa i znaczenie wyrazów	29
Wyrazy podzielne i niepodzielne słotwórczo	30
Rodzina wyrazów	30
Wyrazy podstawowe i pochodne	31
Budowa definicji słotwórczej	31
Podstawa słotwórcza i formant	34
Oboczności samogłoskowe i spółgłoskowe w obrębie podstawy słotwórczej	35
Rodzaje formantów	38
Funkcje formantów słotwórczych	40
Kategoria a typ słotwórczy	40
Produktywny i nieproduktywny typ słotwórczy	42
Podstawowe kategorie rzeczowników pochodnych	43
Kategorie znaczeniowe rzeczowników odrzeczownikowych	45
Kategorie znaczeniowe rzeczowników odczasownikowych	47

© Copyright by Wydawnictwo "GREG" s.c.

31-831 Kraków, ul. Fatimska 50, tel. (012) 643-55-14, fax (012) 643-47-33

Wszystkie prawa zastrzeżone.

Żadna część niniejszej publikacji nie może być reprodukowana
lub przedrukowana bez pisemnej zgody Wydawnictwa "GREG".

Zestawienie książki z miniaturą prawnie chronione.

ISBN 83-87139-05-X

Kraków 1998

autor: Dorota Stopka

opracowanie redakcyjne: Agnieszka Nawrot

ilustracje: Lucjan Ławnicki

projekt okładki i winiety: Agnieszka Furyk – „DjaF”

opracowanie graficzne oraz skład i lamowanie:
PRACOWNIA GRAFIKI REKLAMOWEJ "DjaF"

druk: ZAKŁAD POLIGRAFII – Alicja Genowska

Kategorie znaczeniowe rzeczowników odprzymiotnikowych	48
Tworzenie wyrazów pochodnych bez zmiany ich znaczenia	48
Wyrazy złożone	50
Kłopotliwy łącznik	54
Skrótowce	55
Neologizmy	59
Nazwy własne, osobowe i miejscowe	62
Błyskawiczna powtórka	65

Fleksja – czyli nauka o częściach mowy

Zasady klasyfikacji wyrazów na części mowy	69
Rzeczownik	71
Czasownik	82
Przymiotnik	98
Liczebnik	101
Przysłówek	108
Zaimek	110
Przyimek	116
Spójnik	118
Wykrzyknik	119
Partykuła	119
Błyskawiczna powtórka	122

Składnia – czyli nauka o zdaniu

Jak się porozumiewamy?	127
Podział zdań ze względu na cel wypowiedzi. Zdania oznajmujące, rozkazujące, pytające, wykrzyknienia	128
Zdanie a równoważnik zdania	129
Zdania rozwinięte i nierozwinięte	132
Zdanie pojedyncze. Części zdania	133
Zdanie złożone z podrzędnymi: podmiotowym, orzecznikowym, dopełnieniowym, okolicznikowym, przydawkowym	145
Zdania złożone współrzędnie	151

Szyk zdań składowych w zdaniach złożonych	153
Jaką rolę w zdaniu pełnią poszczególne części mowy	156
Imiesłowy równoważnik zdania	158
Związki wyrazów w zdaniu	160
Wyrazy poza związkami	164
Mowa zależna i niezależna	164
Błyskawiczna powtórka	168
Mini-ściąga	175

Uwaga: cytaty wierszyków dotyczących zasad i reguł gramatycznych zostały zaczerpnięte z książki W. Gawdzika „Gramatyka na wesoło”.

Fonetyka czyli nauka o głoskach

Dzięki budowie anatomicznej narządu mowy człowiek potrafi nie tylko wymawiać proste dźwięki – głoski, np.: a, l, e, b, ale też może łączyć je w całe ciągi, np.: ale, bal. Czasem z tych samych liter można zbudować różne wyrazy, np.: tak, kat. W tym rozdziale przyjrzymy się dokładniej procesowi, w wyniku którego powstaje głos. Zastanowimy się nad tym, jak to się dzieje, że wymawiamy dźwięki, a zatem – jak żyją dźwięki.

CO TO JEST FONETYKA?

Aby odpowiedzieć na to pytanie, trzeba najpierw zapoznać się z kilkoma terminami:

fon – oznacza dźwięk, głos, brzmienie;

fonacja – wymawianie dźwięków mowy, wydawanie głosu;

fonem – głoska.

Zapamiętaj!

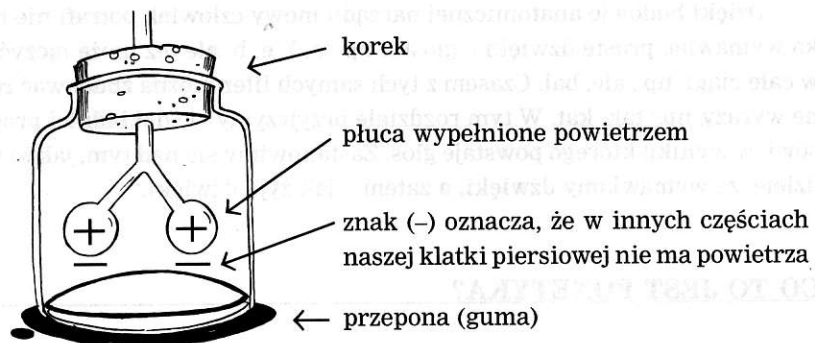
Fonetyka to dział gramatyki, obejmujący naukę o głoskach, ich cechach charakterystycznych oraz ich wzajemnym oddziaływaniu.

JAK POWSTAJE GŁOS?

Na ogół nie zastanawiamy się nad tym, w jaki sposób oddychamy, a jest to jedna z naszych najważniejszych czynności życiowych.

Spróbujmy wyobrazić sobie naszą klatkę piersiową jako duży słoik. Jego dno stanowi przepona – mięsień, wyobraźmy ją sobie jako gumową płytkę. Jak wprawić ten układ w ruch? Możemy to zrobić poprzez obniżenie przepony. Dzięki temu ciśnienie się zmniejsza, a ilość powietrza w płucach ulega zwiększeniu – to **wdech**; przy **wydechu** przepona wraca na swoje miejsce. Podczas wdechu pracują mięśnie rozszerzające żebra, podczas wydechu – mięśnie wydechowe. Przepona bierze udział w obydwu tych czynnościach, które faktycznie wykonywane są w bardzo szybkim tempie.

Ustaliliśmy już, że nasz aparat dźwiękowy zbudowany jest z **pluc** – ogromnych miechów, które tłoczą powietrze w górę ku **tchawicy** (specjalna rura wdechowo-wydechowa). Kolejnym etapem wędrówki powietrza jest **krtani** i **wiązadła głosowe** (zwane też **strunami głosowymi**). W gruncie rzeczy są to mięśnie, które drżąc wywołują dźwięk, można je sobie wyobrazić jako piszczałkę, za pomocą której powstają wysokie i niskie tony).

Uwaga!

Zbyt duże ciśnienie jest szkodliwe. Duże ciśnienie w krtani powstaje podczas krzyku, który jest szkodliwy nie tylko dla naszych nerwów, ale i dla naszych strun głosowych i w efekcie może doprowadzić do bardzo groźnych i poważnych chorób.

W pobliżu krtani i tchawicy znajduje się przelyk, który jest ważnym elementem przewodu pokarmowego. Aby uniknąć przedostawania się cząstek żywności z przelyku do narządów artykulacyjnych, natura obdarzyła nas **nagłośnią** – rodzajem klapki, która zamyka się, gdy jemy, otwiera, gdy mówimy.

Aby głos, który powstał dzięki drganiu więzadeł głosowych, został usłyszany przez odbiorcę, musi być wzmocniony poprzez **podła rezonansowe**, których rolę pełnią trzy jamy: **jama gardłowa, jama ustna i jama nosowa**.

Podstawową funkcję podczas wymawiania głosek (a zatem wyrazów i zdań) spełniają ważne „**urządzenia**” **jamy ustnej**: **podniebienie miękkie** zakończone **języczkiem**; **podniebienie twarde**; **dziąsła**; **zęby**; **język**, który jest bardzo wrażliwym i niezmiernie skomplikowanym narządem zbudowanym z wielu mięśni; **wargi**.

Język i wargi są **narządami ruchomymi**, tzn. zdolnymi do zmian swego położenia. Język może się poruszać:

- w kierunku pionowym:
góra, np.: przy wymawianiu „l”;
dół, np.: przy wymawianiu „a”.
- w płaszczyźnie poziomej:
np.: przy wymawianiu głosek: s, ś, g

(porównaj, co się dzieje, jeżeli wymawiamy te głoski kolejno).

GŁOSKA A LITERA

Zapamiętaj!

Litery są graficznymi znakami głosek.

Głoski to najmniejsze dające się wyodrębnić słuchem cząstki wyrazu.

W języku polskim wyróżniamy **32** litery: a, ą, b, c, ć, d, e, ę, f, g, h, i, j, k, l, ł, m, n, ń, o, ó, p, r, s, ś, t, u, w, y, z, ź, ż.

Głosek jest jednak znacznie więcej, bowiem często na oznaczenie jednej głoski potrzeba dwóch lub trzech liter, np.: **sz** – to jeden dźwięk, jedna głoska, ale dwie litery (s + z), podobnie: **rz, ch, cz, dz, dź, dzi, dź**. A zatem w wyrazie „chrząszcz” wyróżnimy 9 liter i 5 głosek.

W zapamiętaniu pomogą ci wierszyki:

<i>Litera</i>	<i>Głoska</i>
<i>Gdy ktoś zapyta, powiedz tak:</i>	<i>Literę widzę oraz piszę.</i>
<i>litera jest to głoski znak.</i>	<i>Głoskę wymawiam oraz słyszę,</i>
	<i>czyli innymi słowy:</i>
	<i>głoski to dźwięki mowy.</i>

Ćwiczenie

Zastanów się ile głosek, a ile liter kryje się w wyrazach: **pies, nieść, lok, pióro, żart, wrzeciono?**

Przykład:

pies   litery (to, co piszesz): p + i + e + s = 4
               głoski (to, co słyszysz): pi + e + s = 3

A teraz spróbuj sam:

nieść	litery: .....
	głoski: .....
lok	litery: .....
	głoski: .....
pióro	litery: .....
	głoski: .....
żart	litery: .....
	głoski: .....
wrzeciono	litery: .....
	głoski: .....

Oznaczanie miękkości głosek

Uwaga!

W języku polskim jest wiele spółgłosek, które możemy wymawiać twardo lub miękko, np.:

c – ć	z – ź
dz – dź	n – ń
s – ś	

W wielu wyrazach, np.: **nos – noś (wodę), nic – nić**, miękkość głoski decyduje o innym znaczeniu słowa.

Miękkość możemy oznaczać na dwa sposoby:

1. Za pomocą **kreski nad głoską, którą zmiękczyliśmy**, np.: **ć, ś, ź**. Postępujemy tak zawsze, kiedy zmiękczyliśmy spółgłoskę na końcu wyrazu (np.: **koń**), lub przed inną spółgłoską (np.: **bańka**).

2. Za pomocą **głoski -i-**, np.: **ziąb, siostra** – używamy tego sposobu zawsze wtedy, kiedy po miękkiej spółgłosce następuje samogłoska. Zatem przed samogłoskami **-a, -ą, -e, -ę, -o, -u** piszemy **ci, ni, zi, si, dzi**, np.: **ciało, ciągnik, ciełe, ciężarówka, ciocia, ciuchcia**.

Ćwiczenie

Podaj przykłady wyrazów zawierających:

-ni-	-ń- .....
-si-	-ś- .....
-zi-	oraz -ź- .....
-dzi-	-dź- .....

Podział wyrazów na sylaby

Zapamiętaj!

Sylaba to samogłoska lub samogłoska i spółgłoski tworzące wspólnie jedną część wypowiedzeniową. Sylaba to inaczej **zglaszka**.

Uwaga!

Nie myl **zgłoski** z **głoską**. Warto zapamiętać, że wyraz rozpada się na sylaby, jeżeli wymówimy go w zwolnionym tempie, np. w zdaniu: Czy byłaś dziś w kinie? wydzielimy sylaby: czy-by-łaś – dziś – w ki-nie.

Umiejętność dzielenia wyrazów na sylaby pomoże ci uniknąć błędów przy przenoszeniu wyrazów; obowiązują tu bowiem zasady:

1. **Dzielimy wyraz w tym miejscu, w którym kończy się sylaba** (tzn., że wyrazów jednosylabowych, np.: dom, kot nie wolno dzielić przy przenoszeniu).
2. **Pojedynczą spółgłoskę zawartą między dwiema samogłoskami zawsze przenosimy do następnej linijki**: Fra-nek, a nie Fran-ek.
3. **Rozdzielamy zawsze dwie jednakowe spółgłoski**, np.: wan-na, pan-na, mięk-ko.
4. **Grupę spółgłosek albo przenosimy w całości, albo dzielimy w dowolnym miejscu**: i-skra lub is-kra, i-gła lub ig-ła, a-ktor lub ak-tor.

Ćwiczenie

Podziel na sylaby wyrazy:

- makatka: .....
- spódnica: .....
- wieszak: .....
- piaskownica: .....
- powinna: .....
- imadło: .....
- niewinność: .....
- rozsądek: .....

KLASYFIKACJA SPÓLGŁOSEK

Wiesz już, jak powstaje głos, znasz wszystkie narządy anatomiczne, dzięki którym możemy wymawiać głoski. Czas przyjrzeć się klasyfikacji, czyli podziałowi spółgłosek. Można je podzielić na kilka sposobów:

1. **Ze względu na udział wiązań głosowych** wyróżniamy:
  - a) głoski **dźwięczne**: b, b', d, g, g', ż, ź, dz, dź, dż, w, w';
  - b) głoski **bezdźwięczne**: p, p', t, k, k', s, ś, c, ć, cz, sz, f, f'.

Praktyczna rada jak rozpoznać głoski dźwięczne i bezdźwięczne: Otóż jeżeli wiązadła głosowe są w stanie spoczynku i powietrze przepływa swobodnie, nie powodując dźwięku, wtedy wymawiamy głoski bezdźwięczne. Jeżeli wiązadła są napięte i drgają, wtedy realizujemy głoski dźwięczne. Możemy to sprawdzić, jeżeli przyłożymy palce do krtani. Spróbuj – powiedz najpierw „g” potem „k”. Czy wyczuwasz ruch wiązań?

2. **Ze względu na ruch podniebienia miękkiego** wyróżniamy:
  - a) głoski **nosowe**: m, n, m', ŋ (wymawiaj mi, ni): **tylko te dwie spółgłoski i ich miękkie odpowiedniki są nosowe!**
  - b) głoski **ustne**: wszystkie pozostałe.

Podczas wymawiania głosek ustnych podniebienie miękkie jest uniesione i przylega do tylnej ścianki jamy gardłowej. Dostęp do jamy nosowej jest zamknięty, a powietrze przepływa tylko przez jamę ustną. Gdy podniebienie miękkie jest opuszczone, powietrze ma dostęp do jamy nosowej i przepływa częściowo przez jamę ustną, a częściowo przez jamę nosową.

3. **Ze względu na ruch środkowej części języka** wyróżniamy:
  - a) głoski **twarde**: t, d, m, s, z i pozostałe;
  - b) głoski **miękkie**: ć, ś, ź, dź, m', ŋ i pozostałe.
4. **Ze względu na stopień zbliżenia narządów mowy** wyróżniamy:
  - a) głoski **zwarte**: p, p', b, b', t, d, k, k', g, g' – nie możemy długo ich wymawiać;
  - b) głoski **szczelinowe**: w, w', f, f', z, s, ź, sz, ź, ś, ch, ch' – możemy wymawiać je tak długo, jak długo starczy nam powietrza;

- c) głoski **zwarto-szczelinowe**: c, dz, cz, dż, ć, dź – powstają poprzez zwanie narządów, które tworzą szczelinę. Szczelina może powstawać między przodem języka a dziąslami (cz), albo między przodem języka a zębami (c), albo między środkiem języka a dziąslami (dż);
- d) osobną grupę tworzą głoski **spółotwarte**: podczas ich wymawiania w tym samym czasie w jednym miejscu następuje zwanie a w drugim otwarciu narządów mowy, należą do nich głoski: m, m', n, n', r, l, l', ł.

5. Ze względu na miejsce artykulacji, tzn. miejsce, w którym powstaje głoska, wyróżniamy:

- a) głoski **wargowe**: p, b, p', b', m, m'; **wargowo-zębowe**: w, f, w', f';
- b) głoski **przedniojęzykowe**: t, d, s, z, c, dz, cz, sz, ż, d, dż, r, n, l, ł;
- c) głoski **środkowojęzykowe**: ś, ź, ć, dź, ń, g', k', ch';
- d) **tylnojęzykowe**: k, g, ch.

Głoski przedniojęzykowe dodatkowo możemy podzielić na: głoski **przedniojęzykowo-zębowe**: ł, n, d, t, z, s, dz, c i **przedniojęzykowo-dziąsłowe**: l, l', r, ż, sz, dż, cz.

Dla praktycznego wykorzystania powyższych informacji okreśmy głoski w wyrazie **dom**:

- d** – spółgłoska dźwięczna, ustna, twarda, przedniojęzykowa, zwarta
- o** – samogłoska
- m** – spółgłoska dźwięczna, nosowa, twarda, wargowa, spółotwarta

Ćwiczenie

Spróbuj określić spółgłoski w swoim imieniu i nazwisku.

KLASYFIKACJA SAMOGŁOSEK

(tylko dla ciekawych)

Przy wymawianiu samogłosek istotną rolę pełni **język**. Spróbuj wziąć patyczek (były czysty) i przyłóż go do końca języka. Wymów samogłoskę „i” a następnie „y”. Teraz już wiesz, że podczas wymawiania głoski „y” patyczek cofa się w głąb jamy ustnej, co jest dowodem, że język przy wymawianiu samogłosek wykonuje ruchy poziome $\longleftrightarrow$. Wyróżniamy więc:

- samogłoski **przednie**: i, y, e, ɛ;
- samogłoski **tylne**: a, o, u.

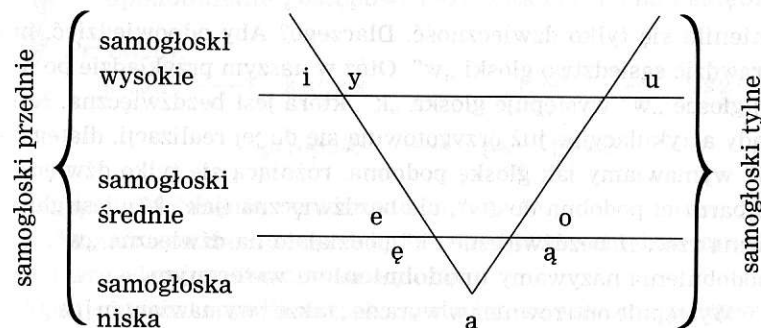
Podczas wymawiania różnych głosek język podnosi się również ku podniebieniu twardemu i opada $\uparrow\downarrow$. Możesz to zauważyć, jeżeli przyjrzyj się ruchom swojej dolnej szczęki, która razem z językiem wykonuje ruchy pionowe. Spróbuj powiedzieć „a”, „e”, „i”. Zauważasz różnice w ułożeniu języka? Na podstawie tych różnic dzielimy samogłoski na:

- **niskie**: a;
- **średnie**: e, ɛ, o, ą;
- **wysokie**: i, y, u.

I ostatni eksperyment: zaobserwuj położenie warg, kiedy wymawiasz: „a”, „o”, „u”. I jaki efekt? Wargi są lekko zaokrąglone przy „a”, zaokrąglają się przy „o”, tworząc przy „u” szczególne wydłużenie. Tym razem możemy podzielić samogłoski na:

- **płaskie**: e, i, y, u;
- **okrągłe**: a, o.

Łatwiej zapamiętać klasyfikację samogłosek wyobrażając sobie trójkąt:

UPODOBNIENIA

Znasz przysłowie: „Kto z kim przestaje, takim się staje”? Może ono dotyczyć nie tylko ludzi. Głoski, które „sąsiadują” ze sobą w wyrazach, upodabniają się do siebie pod względem brzmienia (stąd niestety między inny-

Ćwiczenie

Opisz upodobnienia w podanych wyrazach.

Przykład:

przepiórka wymawiamy → [p[↓]szepiórka] – upodobnienie postępowe, martwe, pod względem dźwięczności

wygrzyć wymawiamy → [wygr[↓]ść] – upodobnienie wsteczne, martwe, pod względem dźwięczności

A teraz spróbuj sam:

beźśnieżny wymawiamy .....
 – upodobnienie .....

liczba wymawiamy .....
 – upodobnienie .....

trzy wymawiamy .....
 – upodobnienie .....

Rodzaje upodobnień ze względu na miejsce występowania

Rozróżniamy upodobnienia **wewnątrzwyrazowe**, tzn. takie, które zachodzą w obrębie jednego wyrazu:

krzak → [k[→]szak]   wstażka → [fst[←]aszka]

prośba → [pro[←]żba]

i upodobnienia **międzywyrazowe**, które zachodzą między sąsiadującymi wyrazami: rzut dyskiem → [rzud[←]dyskiem]

brak zgody → [brag[←]zgody]

tenis ziemny → [teniz[←]ziemny]

Upodobnienia wewnątrzwyrazowe są zwykle „martwe”. Upodobnienia międzywyrazowe – „żywe”, tzn. możemy powiedzieć: tenis ziemny lub bez żadnego wysiłku tenis ziemny.

Upodobnienia pod względem dźwięczności

Zapamiętaj!

Upodobnienie pod względem dźwięczności – głoski utraciły lub nabyły dźwięczność. Utrata dźwięczności to **ubezdźwięcznienie**, nabycie dźwięczności to **udźwięcznienie**. Warto jeszcze zapamiętać, że **wszystkie** upodobnienia wewnątrzwyrazowe pod względem dźwięczności są martwe.

Ćwiczenie

Opisz upodobnienia.

Przykład:

kwitnąć → [kf[↓]itnąć] – upodobnienie wewnątrzwyrazowe, pod względem dźwięczności – ubezdźwięcznienie „w” pod wpływem „k”, martwe, postępowe;

zakładka → [zak[↓]lątką] – upodobnienie wewnątrzwyrazowe pod względem dźwięczności – ubezdźwięcznienie „d” pod wpływem „k”, martwe, wsteczne.

A teraz spróbuj sam:

przemijać → .....

od tyłu → .....

odsunąć → .....

przewyciężyć → .....

przyczepa → .....

pod spodem → .....

rozsądny → .....

rozkazać → .....

strużka → .....

tak jakby → .....

nad Polską → .....

podstawa → .....

Utrata dźwięczności na końcu wyrazu

Zauważcie, że w polskiej wymowie na końcu wyrazów są albo samogłoski, albo bezdźwięczne spółgłoski: piszemy – już, czytamy – [j u s z], chociaż – [c h o c i a s z], lew – [l e f].

Uwaga!

Na końcu wyrazów spółgłoski dźwięczne tracą swą dźwięczność.

A co z takimi przykładami: dom, leń, dar? Wyjątkiem od powyższej reguły są wyrazy zakończone na głoski spółotwarte, tzn. -m, -n, -r, -l, -ł. One nie tracą dźwięczności na końcu wyrazu, ponieważ nie mają bezdźwięcznych odpowiedników. Ponadto **głoski te nie ulegają ubezdźwięcznieniu** pod wpływem głosek bezdźwięcznych, zawsze powiemy: lampka – z dźwięcznym „m”, choć po głosce tej zapisujemy aż dwie bezdźwięczne głoski -p, -k; półka, bułka z dźwięcznym „ł”; lampas z dźwięcznym „m”.

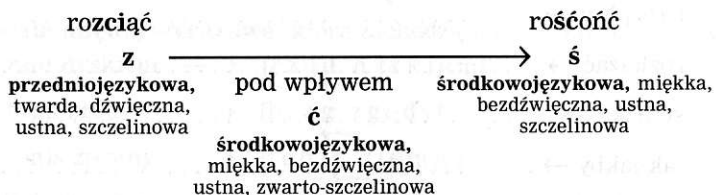

Uwaga!

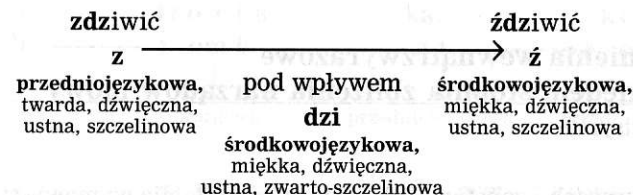
Głoski te nie wpływają również w żaden sposób na sąsiednie głoski, tzn. nie udźwięczniają ich, np. w wyrazie tło – po bezdźwięcznym „t” mamy dźwięczne „ł” ale i tak powiemy tło a nie dło.

Upodobnienia wewnątrzwyrazowe pod względem miejsca artykulacji

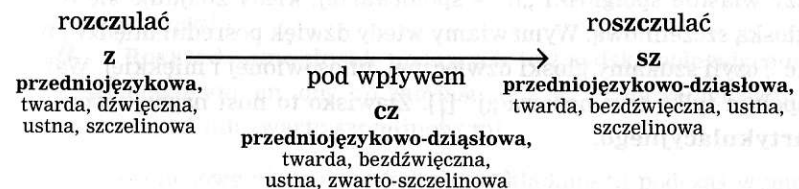
Zastanówmy się nad przykładami:

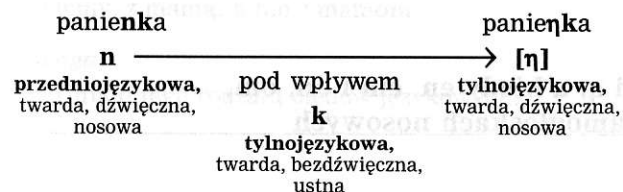
Głoska przedniojęzykowa „z” pod wpływem środkowojęzykowej „ć” przeszła w środkowojęzykową „ś”.

Głoska przedniojęzykowa „z” pod wpływem środkowojęzykowej „dzi” przeszła w środkowojęzykową „ź”.

Głoska przedniojęzykowa „z” pod wpływem przedniojęzykowo-działowej „cz” przeszła w przedniojęzykowo-działową „sz”.

Głoska przedniojęzykowa „n” pod wpływem tylnojęzykowej „k” przeszła w tylnojęzykową „(ŋ)” (powiedz głośno wyraz okno i wyraz panienka – n, które słyszysz w drugim z nich jest właśnie tylnojęzykowe i w pisowni fonetycznej oznacza się je literą grecką η (eta).

Podobne zjawisko zachodzi w wyrazach: Kongo, hangar, kangur, okienko. Otóż przed głoskami tylnojęzykowymi („k”, „g”) przedniojęzykowe „n” upodabnia się pod względem miejsca artykulacji do tylnojęzykowego „k” lub „g” i w efekcie otrzymujemy tylnojęzykowe „n”, które, oznaczamy literą grecką η.

Upodobnienia wewnątrzwyrazowe pod względem stopnia zbliżenia narządów mowy

(dla ciekawych)

W wyrazach „państwo” lub „słońce” zwykle nie wymawiamy dokładnie głoski „ń”. Zamiast niej wydajemy dźwięk, który w fonetyce określa się jako nosowa „j”, a zapisuje [j].

Upodobnienie pod względem stopnia zbliżenia narządów mowy dotyczy właśnie spółgłoski „ń” – spółotwartej, kiedy znajduje się ona przed głoską szczelinową. Wymawiamy wtedy dźwięk pośredni między „ń” a „s”, „c”, czyli szukamy głoski dźwięcznej, unosowionej i miękkiej. Warunki te spełnia tylko tzw. nosowa „j” [j]. Zjawisko to nosi nazwę – **rozsunięcia artykulacyjnego**.

Zapamiętaj!

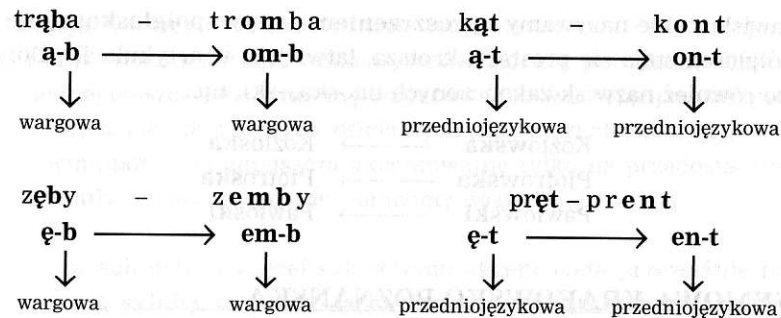
Rozsunięcie artykulacyjne to zjawisko polegające na zamianie głoski „ń” przed głoskami szczelinowymi na nosowe „j” [j].

Kiedy ę i ą, a kiedy en, em i on, om, czyli o samogłoskach nosowych

Mówimy:

semp	–	choć piszemy	–	sęp
zemby	–	choć piszemy	–	zęby
tromba	–	choć piszemy	–	trąba
kont	–	choć piszemy	–	kąt
mondry	–	choć piszemy	–	mądry
pieniondze	–	choć piszemy	–	pieniądze

Jak można uzasadnić tę rozbieżność? Przyjrzyj się, w jakiej pozycji są samogłoski nosowe: ę i ą? Znajdują się przed **spółgłoskami zwartymi** lub **zwarto-szczelinowymi**, wymawiamy je wtedy: „ę” jak **en**, **em**; „ą” jak **on**, **om**. To zjawisko nosi nazwę **rozkładu samogłosek nosowych**, gdyż głoski te rozkładają się na: samogłoskę ustną (tj. „e” lub „o”) oraz spółgłoskę o takim miejscu artykulacji, jak następna po niej (tzn. „n” lub „m”).

Zapamiętaj!

Rozkład samogłosek nosowych to zjawisko polegające na wymowie em, en, om, on zamiast „ę”, „ą” przed spółgłoskami zwartymi lub zwarto-szczelinowymi.

Samogłoski nosowe nie zawsze jednak rozkładane są podczas wymowy, np.: w wyrazach wąs, kęs, mąż – wymawiamy je tak, jak słyszymy. Decyduje o tym **sąsiedztwo**, gdyż przed głoskami szczelinowymi (np.: „ż”, „sz”, „z”, „s”) samogłoski nosowe się nie zmieniają. Podobnie jest na końcu wyrazu – powiemy: z mamą, a nie z mamom.

Uwaga!

Unikaj tego rodzaju błędów językowych!

Uproszczenie grupy spółgłoskowej

Zdarza się czasem, że w jakimś wyrazie występuje obok siebie kilka spółgłosek, np.: w wyrazach krakowski lub sześćset, powiódłszy, srebrny. W swobodnej, szybkiej wymowie dochodzi do opuszczenia jednej spółgłoski.

pisownia	wymowa
krakowski	krakoski
sześćset	sześset (szejset)
powiódłszy	powiółszy
srebrny	srebrny

Zjawisko takie nazywamy **uproszczeniem grupy spółgłoskowej** (grupa spółgłosek staje się prostsza, krótsza, łatwiejsza w artykulacji). Dotyczy ono również nazwisk zakończonych na -ska, -ski, np.:

Kozłowska —→ Kozłoska
Piotrowska —→ Piotroska
Pawłowski —→ Pawłoski

WYMOWA KRAKOWSKO-POZNAŃSKA

Jeżeli jesteś mieszkańcem Małopolski, Wielkopolski lub Śląska, nie zauważysz nic dziwnego w takiej wymowie: „**dokond** idziesz? Najpierw na zabawę”. Zgodnie z regułą o utracie dźwięczności przez głoskę na końcu wyrazu – powinniśmy wymawiać tak: „**dokont** idziesz, najpierf na zabawę”, ale w wymowie krakowsko-poznańskiej dochodzi do udźwięcznienia ostatniej głoski, jeżeli następny wyraz rozpoczyna się samogłoską lub spółgłoską spółotwartą, np.: ród Jagiellonów (spółgl. j ma cechy samogl. i).

WYMOWA WARSZAWSKA

Dotyczy nie tylko okolic Warszawy, ale całego Mazowsza i Pomorza. W tej wymowie następuje zjawisko odwrotne w stosunku do wymowy krakowsko-poznańskiej, dochodzi do ubezdźwięcznienia ostatniej spółgłoski, jeżeli następny wyraz rozpoczyna się spółgłoską spółotwartą lub samogłoską. Toteż nie dziwi nas fakt, że Mazowszanie i Pomorzanie powiedzą: „**do**kont idziesz, najpierf na zabawę”, ród Jagiellonów”.

Uwaga!

Obie wymowy – krakowsko-poznańska oraz warszawska są **poprawne**, zgodne z normą ogólnopolską.

AKCENT WYRAZOWY

Zapamiętaj!

Akcent wyrazowy to mocniejsze wymówienie jednej z sylab wyrazu.

Komisja Kultury Języka Komitetu Językoznawstwa PAN przyjęła w 1993 r. dwie normy akcentowania wyrazów: **normę potoczną**, właściwą codziennej polszczyźnie, i **normę wzorcową**, obowiązującą we wszystkich wypowiedziach publicznych, oficjalnych (np.: w szkole, kościele, telewizji). Norma potoczna dopuszcza akcentowanie tylko na przedostatniej sylabie. Reguły normy wzorcowej omówimy dokładniej poniżej.

W wyrazach dwu- i więcej sylabowych akcent pada przeważnie na **przedostatnią sylabę**, np.: so-bo-ta, sa-mo-rząd. **Wyjątkowo na trzecią sylabę** od końca akcent pada w formach:

1. i 2. os. liczby mnogiej czasu przeszłego, np.: pi-sa-li-śmy, ba-wi-li-ście;
- wszystkie osoby liczby pojedynczej i 3. osoba liczby mnogiej trybu przypuszczającego, np.: po-szedł-bym, na-pi-sa-li-by;
- liczebniki: 400, 700–900, np.: o-siem-set, dzie-więć-set;
- liczebniki mające w nazwie cząstkę -kroć, np.: ty-siąc-kroć;
- wyraz Rzecz-po-spo-li-ta;
- niektóre wyrazy obcego pochodzenia, zakończone na -yka, -ika, np.: fi-zy-ka, ma-te-ma-ty-ka, mu-zy-ka, re-pu-bli-ka, a także wyraz pre-zy-dent. 1. i 2. os. liczby mnogiej trybu przypuszczającego ma akcentowaną **czwartą sylabę od końca**, np.: na-pi-sa-li-byś-my, czy-ta-li-byś-my.

Istnieją również w języku polskim wyrazy, które nie mają własnego akcentu, lecz łączą się w całość akcentową z wyrazem poprzednim lub następnym. Są to:

- przyimki, np.: do domu, na stole;
- spójniki: panie i panowie;
- jednosylabowe formy zaimków: boję się, widzę go;
- partykuła przecząca „nie” – jeżeli znajduje się w zdaniu przy osobowej formie czasownika, który ma co najmniej dwie sylaby: nie widzieliśmy.

Zdarza się, że przyimek lub partykuła „nie” łączy się z wyrazem jednosylabowym, wtedy akcent pada na przyimek lub przeczenie np.: **nie** dam, **na** wieś.

Podczas wymawiania całych zdań wyrazy nie akcentowane i akcentowane tworzą jedną całość, zwaną **zestrojem akcentowym**.

AKCENT ZDANIOWY

Akcent zdaniowy polega na mocniejszym wymówieniu jednego z wyrazów w wypowiedzeniu przez dodatkowe wzmocnienie sylaby akcentowanej. Akcent zdaniowy w języku polskim pada najczęściej na ostatni wyraz wypowiedzenia, np.: „Basia na pewno **przyjedzie**”, ale może się zdarzyć, że chcemy podkreślić którąś z informacji, np.: fakt, że to Basia, a nie ktoś inny przyjedzie – wtedy zaakcentujemy: „**Basia** na pewno przyjedzie”. Akcent zdaniowy zależy od intencji mówiącego, od tego, co on w danej chwili chce podkreślić podczas rozmowy.

Błyskawiczna powtórka

I. Pojęcia, które trzeba znać

fonetyka – nauka o głoskach

fon – dźwięk, głos, brzmienie

fonem = głoska – to, co wymawiamy, czyli najmniejsza dająca się wyodrębnić słuchem częśćka wyrazu

litera – to, co piszemy, czyli graficzny znak głoski

zgłoska = sylaba – częśćka wypowiedzeniowa, której ośrodkiem jest **samogłoska**

upodobnienie – zmiana właściwości głoski lub grupy głosek pod wpływem innej głoski lub grupy głosek

II. Narządy mowy

a) płuca, tchawica, krtań (tu **wiązadła głosowe**, czyli mięśnie, które drżą pod wpływem przepływu powietrza, co wywołuje dźwięk);

b) nasada: jamy – gardłowa, nosowa, ustna

– **ruchome** narządy mowy znajdujące się w nasadzie: podniebienie miękkie, język, wargi, szczęka dolna;

– **nieruchome** narządy mowy znajdujące się w nasadzie: podniebienie twarde, dziąsła, szczęka górna.

III. Klasyfikacja spółgłosek

- Ze względu na zachowanie wiązań głosowych:
  - dźwięczne: b, b', w, w', d, z, dz, ź, dź, ż, dż, g, g';
  - bezdźwięczne: p, p', f, f', t, s, c, sz, cz, ś, ć, k, k'.
- Ze względu na ruch podniebienia miękkiego:
  - nosowe: m, m', n, n';
  - ustne: wszystkie pozostałe.
- Ze względu na ruch środkowej części języka:
  - miękkie: m', l', b', p', w', f', n, ź, ś, ć, dź, g', k', h';
  - wszystkie pozostałe.
- Ze względu na stopień zbliżenia narządów mowy:
  - zwarte: b, b', p, p', d, t, g, g', k, k';
  - szczelinowe: w, w', f, f', z, s, ź, sz, ż, ś, h, h';
  - zwarto-szczelinowe: dz, c, dź, cz, dż, ć;
  - spółotwarte: ł, l, l', r, m, m', n, n'.
- Ze względu na miejsce artykulacji:
  - wargowe: b, b', p, p', m, m'; wargowo-zębowe w, w', f, f';
  - przedniojęzykowe
    - przedniojęzykowo-zębowe: ł, n, d, t, z, s, dz, c,
    - przedniojęzykowo-dziąsłowe: l, l', r, ź, sz, dź, cz;
  - środkowojęzykowe: ś, ź, ć, n, k', g', h', dź;
  - tylnojęzykowe: k, g, h.

IV. Upodobnienia

- Upodobnienia
  - wewnątrzwyrazowe, np.: trawka (→) trafka
  - międzywyrazowe, np.: rzut dyskiem (→) rzud dkyskiem
- Upodobnienia
  - wsteczne, np.: trafka
  - postępowe, np.: kszak

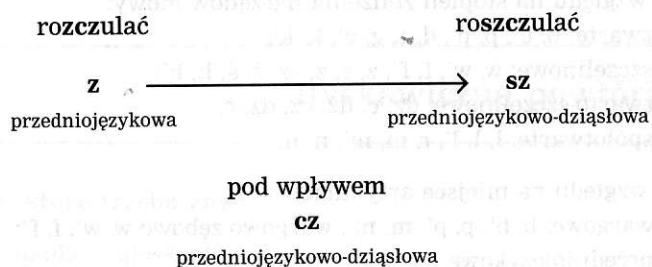
3. Upodobnienia pod względem dźwięczności
- udźwięcznienie, np.: jakże (→) jagże
  - ubezdźwięcznienie, np.: krzak (→) kszak

4. Upodobnienia pod względem miejsca artykulacji

Uwaga!

Aby opisać takie upodobnienie, musisz znać właściwości spółgłosek.

5. Rozkład samogłosek nosowych

pręt	→	prent		kąt	→	kont
ę-t		en-t		ą-t		on-t

Zjawisko rozkładu ą, ę, na om, on, em, en przed spółgłoskami zwartymi lub zwarto-szczelinowymi.

6. Uproszczenie grupy spółgłoskowej

krakowski	→	krakoski
powiódłszy	→	powiółszy

Słowotwórstwo czyli nauka o tworzeniu słów

W tym rozdziale przyjrzymy się bliżej życiu wyrazów. Choć na ogół, w codziennych kontaktach z innymi ludźmi, posługujesz się wypowiedziami, nie zapominaj, że na wypowiedzenia składają się wyrazy, które są niejako pośrednikami pomiędzy twoimi myślami a odbiorcą wypowiedzi.

BUDOWA I ZNACZENIE WYRAZÓW

Każdy z was potrafi podać jakieś wyrazy z codziennego języka, np.: piękny, dom, stoi, na, wzgórzu, w, ogrodzie.

Zapamiętaj!

Wyraz to zespół głosek lub głoska mająca znaczenie.

Wyrazy są **znakami**: przedmiotów, ilości, czynności. Są znakami, czyli coś **znaczą**, np.: tygrys, dom.

Czy jednak wszystkie wyrazy znaczą w ten sam sposób? Czy można narysować to, co znaczą wyrazy: w, nad, pod, i, zaraz, potem, od, po? Nie, a to dlatego, że są wyrazy **samodzielne znaczeniowo** i **niesamodzielne**, tzn. takie, które same nic nie znaczą, ale za pomocą tych słów określamy np.: relacje między przedmiotami, kolejność wydarzeń, itp.

WYRAZY PODZIELNE I NIEPODZIELNE SŁOWOTWÓRCZO

Na ogół możemy zrozumieć znaczenie wyrazu dzięki temu, że potrafimy odnieść je do innych słów, np.: **latawiec** to coś, co **lata**, **kotek** to mały **kot**. Ale już sam wyraz **kot** trudno określić w ten sposób. Takie relacje między wyrazami – ich wzajemne określanie się nazywamy **słowotwórczym znaczeniem wyrazu**.

Uwaga!

Wyrazy, których nie możemy odnieść do innych wyrazów, są **niepodzielne słowotwórczo**. Należą do nich wszystkie wyrazy niesamodzielne znaczeniowo, np.: **na**, **w**, **pod**, i itd. Wyrazy, które mają samodzielne znaczenie i które potrafimy odnieść do innych wyrazów, są **podzielne słowotwórczo**, ale o tym później.

RODZINA WYRAZÓW

Wyrazy nie lubią samotności, toteż egzystują w gromadach, można rzec, że żyją całymi rodzinami, tzn. bywają ze sobą spokrewnione, jak wyrazy: **dom**, **domator**, **domowy**, **domownik**, **domek**, **domisko**, które pochodzą od wyrazu **dom**. Zauważ, że cząstka „dom” znajduje się w każdym z nich. Podobnie wyrazy: **starość**, **starzec**, **staruszek**, **staruszka**, albo: **góry**, **góral**, **góralska**, **góralka**, **górska**.

Zapamiętaj!

Rodzina wyrazów to zespół wyrazów pokrewnych, podobnych znaczeniowo. Wszystkie wyrazy jednej rodziny mają wspólną cząstkę.

Ćwiczenie

Podane wyrazy pogrupuj w 3 rodziny:
motor, **łyżwiarstwo**, **pierzasty**, **łyżwiarz**, **motorówka**, **pióro**, **motorek**, **łyżwiarka**, **motorniczy**, **piórko**, **łyżwa**, **pierze**, **motorowy**, **motorówkowy**, **łyżwiarski**.

WYRAZY PODSTAWOWE I POCHODNE

Podobnie jak w ludzkiej rodzinie, tak i w rodzinie wyrazów ktoś bywa starszy, ktoś młodszy, ktoś pochodzi od kogoś (np.: córka pochodzi od swoich rodziców, a jeden wyraz od innego), ktoś jest z kimś w bliższych lub dalszych stosunkach. W zależności od wzajemnych relacji w rodzinie wyrazów rozróżniamy wyrazy podstawowe i pochodne.

Zapamiętaj!

Wyrazy, które pochodzą od innych wyrazów, nazywamy **pochodnymi**. Wyrazy, od których tworzymy nowe wyrazy, nazywamy **podstawowymi**, bo są one niejako podstawą, punktem wyjścia dla innych wyrazów.

Spójrz na poniższe zestawienie:

wyraz podstawowy	wyraz pochodny
kot	kotek
góra	góralka
ława	ławka
krew	pokrewny

Ćwiczenie

Dopisz jak najwięcej wyrazów pochodnych do następujących wyrazów podstawowych:

noc – .....
słońce – .....
mucha – .....
pies – .....

BUDOWA DEFINICJI SŁOWOTWÓRCZEJ

Aby ustalić, który z wyrazów jest podstawowy, a który pochodny, należy ułożyć **definicję słowotwórczą**, tzn. tak zdefiniować dany wyraz pochodny, by znaleźć jego wyraz podstawowy, np.:

rybak – ten, kto łowi ryby;   piesek – mały pies;
palacz – ten, kto pali;   samolot – to, co samo lata.

Przeważnie każdy wyraz pochodny jest tworzony od jakiegoś jednego wyrazu podstawowego, np.: **rybak** – pochodzi od słowa **ryba**, **kotek** – pochodzi od słowa **kot**, ale zdarza się, że dwa wyrazy podstawowe łączą się, by utworzyć nowy wyraz, np.: **golibroda** – pochodzi od wyrazów: golić i broda (ten, kto goli brody), **szybkobiegacz** – od wyrazów szybko i biegać (ten, kto szybko biega), **samochód** – od wyrazów sam i chodź (to, co samo chodzi).

Uwaga!

Chociaż w definicji słotwórczej zamieszczamy odmienne formy gramatyczne wyrazów podstawowych, przy analizowaniu bierzemy pod uwagę ich **formy podstawowe**:

- dla **rzeczownika** – mianownik liczby pojedynczej;
- dla **przymiotnika** – mianownik liczby pojedynczej, stopień równy;
- dla **czasownika** – bezokolicznik.

wyraz pochodny	definicja słotwórcza	wyraz podstawowy
rybak	ten, kto łowi ryby	ryba
biegacz	ten, kto biega	biegać
różowawy	taki, który jest lekko różowy	różowy
różany	taki, który pochodzi od róży	róża
rowek	duży rów	rów
połykacz	ten, kto połyka	połykać
niedzielny	właściwy niedzieli	niedziela
brudny	pelen brudu	brud
mateczka	dobra matka	matka
miernik	to, za pomocą czego się mierzy	mierzyć
waleczny	skory do walki	walka

Uwaga!

Wyraz pochodny pochodzi od jakiegoś wyrazu ale może być także podstawowym dla innego wyrazu. Układając definicję słotwórczą pamiętaj – szukamy najbliższego pokrewieństwa.

Weźmy teraz pod uwagę trzy wyrazy: góra, góral, góralka. Spójrz jak układa się pokrewieństwo:

góra

góral – „ten, kto mieszka w górach”

góralka – „kobieta góral”

Ćwiczenie

Podaj definicje słotwórcze wyrazów i wyrazy podstawowe

Przykład:

- bielidło – „to, za pomocą czego się bieli” – bielić
- płatczyk – „mały płaszcz” – płaszcz
- czerwonawy – „lekko czerwony” – czerwony

A teraz spróbuj sam:

wyraz pochodny	definicja słotwórcza	wyraz podstawowy
piórko	.....	.....
najweselszy	.....	.....
ogóreczek	.....	.....
pianistka	.....	.....
kolarski	.....	.....
buleczka	.....	.....
barszczyk	.....	.....
wieszak	.....	.....
podpórka	.....	.....
podkładka	.....	.....
podkładac	.....	.....
waleczny	.....	.....

PODSTAWA SŁOWOTWÓRCZA I FORMANT

Analiza słowotwórcza wyrazów polega na porównywaniu ze sobą wyrazów: podstawowego i pochodnego. W wyrazach pochodnych wyróżniamy dwa człony: **podstawę słowotwórczą** i **formant**.

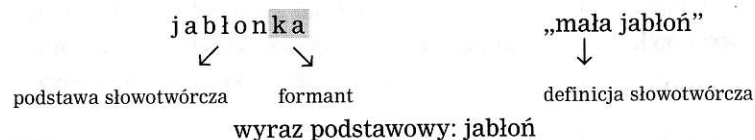
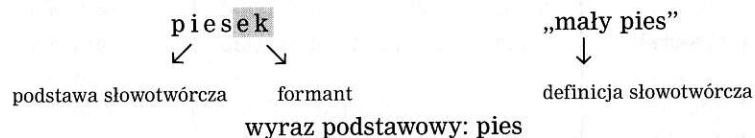
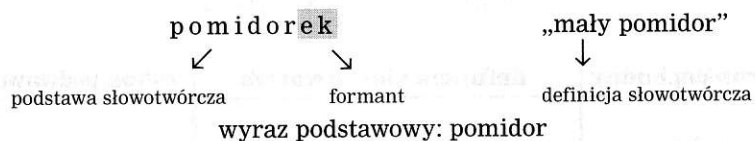

Zapamiętaj!

Podstawa słowotwórcza to część taka sama w wyrazie podstawowym i pochodnym.

Formant to część dodana do wyrazu podstawowego, dzięki której tworzymy nowy wyraz.

Spróbujmy wyróżnić podstawę słowotwórczą i formant w następujących wyrazach:

A teraz spróbuj sam:

książeczka .....

córeczka .....

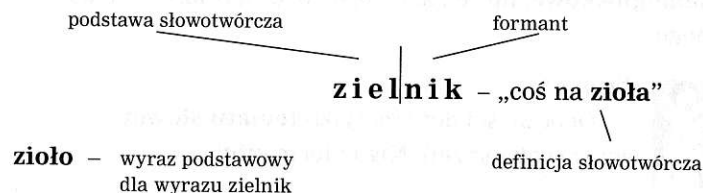
lekarka .....

lasek .....

wierzbina .....

OBOCZNOŚCI SAMOGŁOSKOWE I SPÓŁGŁOSKOWE W OBREBIE PODSTAWY SŁOWOTWÓRCZEJ

Potrafisz już ustalić wyrazy podstawowe i pochodne, umiesz także skonstruować definicję słowotwórczą. Spróbujmy więc razem, niczym prawdziwi językoznawcy, dokonać analizy słowotwórczej wyrazu.

Szukamy podstawy słowotwórczej. Zaczynamy od wyrazu podstawowego - zioło. Część niezmienna w tym wyrazie to zioł-, -o jest końcówką, która ulegnie zmianie podczas odmiany tego rzeczownika przez przypadki (jeśli nie wierzysz, sprawdź!). Jest to tzw. **końcówka fleksyjna**. Teraz bierzemy pod uwagę wyraz pochodny - zieleń. Znajdujemy tu bardzo podobną do zioł- częśćkę ziel-. Zestawiamy je:

wyraz podstawowy zioł-		wyraz pochodny ziel-
	Co się zmieniło?	
	o → e	
	ł → l	

Porównując obie podstawy zauważamy, że -o- zmieniło się w -e-, -ł- w -l-. Nastąpiła **wymiana głosek** w obrębie podstawy słowotwórczej (lub tematu słowotwórczego - obie nazwy są poprawne). Takie wymiany nazywamy **obocznościami**.

Uwaga!

Pamiętaj, że głoski wymieniają się tylko w obrębie swojej klasy, tzn. samogłoska może wymienić się na inną samogłoskę a spółgłoska na inną spółgłoskę, ale nigdy nie można wymienić spółgłoski na samogłoskę.

Zazwyczaj jedna głoska wymienia się na inną. Wyjątkiem jest tu „e”, które w niektórych przypadkach znika bez śladu.

Rozróżniamy oboczności:

a) **spółgłoskowe**, np.: s : ś, t : ć, d : dź, b : b' (bi), głoska **twarda** do głoski **miękkiej**;

b) **samogłoskowe**, np.: e : a, o : ó, e : o, ę : ą oraz e : ∅ (e do zera morfologicznego).

Uwaga!

Oboczności dotyczą tylko **tematu słowotwórczego** (podstawy słowotwórczej). Nigdy formantu!

Odszukajmy oboczności w przykładach:

wyraz pochodny	definicja słowotwórcza	wyraz podstawowy
<p>wierzy ć</p> <p>podstawa formant słowotwórcza</p>	„zachowywać wiarę”	wiara
oboczności: a) samogłoskowe a : e b) spółgłoskowe r : rz		
<p>woz ownia</p> <p>podst. słow. formant</p>	„miejsce, gdzie stoją wozy”	wóz
oboczność samogłoskowa ó : o		
<p>lw ica</p> <p>podst. słow. formant</p>	„samica lwa”	lew
oboczność e : ∅		

Uwaga!

∅ – tak znaczymy **zero morfologiczne**, czyli miejsce, w którym samogłoska e wypadła i nie została zastąpiona żadną inną samogłoską.

Ćwiczenie

Przeprowadź analizę słowotwórczą wyrazów:

dębowy

definicja słowotwórcza: .....

wyraz podstawowy: .....

podstawa słowotwórcza: .....

formant: .....

oboczność: .....

morski

definicja słowotwórcza: .....

wyraz podstawowy: .....

podstawa słowotwórcza: .....

formant: .....

oboczność: .....

muszka

definicja słowotwórcza: .....

wyraz podstawowy: .....

podstawa słowotwórcza: .....

formant: .....

oboczność: .....

RODZAJE FORMANTÓW

Oto analiza słotwórcza kilku wyrazów. Zwróć uwagę zwłaszcza na położenie formantu.

<p>wy leczyć</p> <p>formant podstawa słotwórcza</p>	<p>„zakończyć leczyć”</p> <p>definicja słotwórcza</p>	<p>leczyć</p> <p>wyraz podstawowy</p>
<p>orzech owy</p> <p>podstawa słotwórcza formant</p>	<p>„coś z orzecha”</p> <p>definicja słotwórcza</p>	<p>orzech</p> <p>wyraz podstawowy</p>
<p>ser nik</p> <p>podstawa słotwórcza formant</p>	<p>„ciasto z sera”</p> <p>definicja słotwórcza</p>	<p>ser</p> <p>wyraz podstawowy</p>
<p>zrobić</p> <p>formant podstawa słotwórcza</p>	<p>„zakończyć robienie”</p> <p>definicja słotwórcza</p>	<p>robić</p> <p>wyraz podstawowy</p>

Zauważ, że formant znajduje się albo przed podstawą słotwórczą, albo niejako po podstawie, jakby do niej przyrósł.

Zapamiętaj!

Jeżeli formant występuje przed podstawą słotwórczą nazywamy go **przedrostkiem**, a jeśli po podstawie słotwórczej nazywamy go **przyrostkiem**.

A gdzie schował się formant w takich przykładach:

<p>łapi dych</p> <p>podstawa słotwórcza podstawa słotwórcza</p> <p>formant</p>	<p>„ten, kto łapie duchy”</p> <p>definicja słotwórcza</p>	<p>łapać, duch</p> <p>wyrazy podstawowe</p>
<p>powieści opisarz</p> <p>podstawa słotwórcza podstawa słotwórcza</p> <p>formant</p>	<p>„pisarz powieści”</p> <p>definicja słotwórcza</p>	<p>powieść, pisarz</p> <p>wyrazy podstawowe</p>

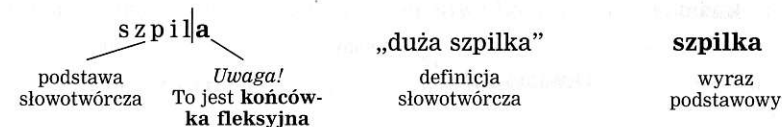
W wyrazach zbudowanych z dwóch wyrazów podstawowych bardzo często formant spaja obie podstawy słotwórcze.

Zapamiętaj!

Formant, za pomocą którego połączone są dwie podstawy słotwórcze, nazywamy spójką lub **wrostkiem** – wrósł pomiędzy dwa tematy słotwórcze.

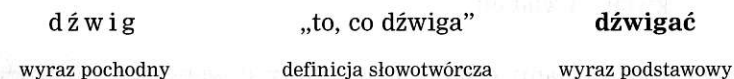
Zastanówmy się, jak powstały takie wyrazy:

Odrzucamy końcówkę wyrazu podstawowego, czyli -a i otrzymujemy:

szpil
szpil

Teraz wyraźnie widać, że wyraz pochodny powstał dzięki **uszczipieniu** wyrazu podstawowego o -k-.

Tym razem, aby utworzyć wyraz pochodny, wystarczyło odrzucić cząstkę -ać, czyli tzw. przyrostek czasownikowy.

Możemy uogólnić, iż pewna grupa wyrazów pochodnych powstała przez odrzucenie przyrostków czasownikowych (np.: nasyp – nasyp-ać) lub morfemów (czyli cząstek składowych wyrazu).

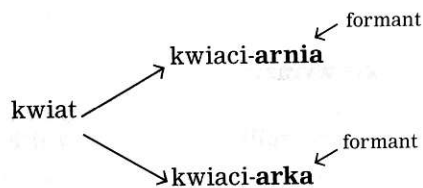

Uwaga!

Wyrazy pochodne tworzymy **dobdając** do tematu wyrazu podstawowego formanty (przyrostki, przedrostki i wzrostki czyli spójki) lub **odrzucając** fragmenty tematu wyrazu podstawowego.

FUNKCJE FORMANTÓW SŁOWOTWÓRCZYCH

Formanty, czyli części dodane do podstawy słowotwórczej, powodują, iż możemy tworzyć wyrazy pochodne o nowych znaczeniach i na tym polega ich główna funkcja.

Teraz przyjrzymy się innym formantom:

nauczyciel – nauczyciel-**ka** ← formant

lekarz – lekar-**ka** ← formant

kwiat – kwiat-**ek** ← formant

Niektóre formanty dodane do podstawy słowotwórczej nie tworzą nowych znaczeń, tylko zmieniają, dookreślają i uszczegóławiają znaczenie wyrazu pochodnego; może to być np.:

- informacja o płci osoby (lekarz – lekar-**ka**);
- informacja o cechach przedmiotu, np.: jego wielkości (kwiat – kwiat-**ek**);
- wyrażanie dodatnich lub ujemnych stanów uczuciowych nadawcy informacji przez: zgrubienie, np.: dom – dom-**isko**, kot – koc-**isko** lub zdrobnienie, np.: kot – kot-**eczek**, syn – syn-**eczek**, córka – cór-**usia**;
- wskazanie na powtarzalność zjawisk, np.: grać – gr-**ywać**, poszukać – poszuk-**iwać**, wspomnieć – wspom-**inać**.

KATEGORIA A TYP SŁOWOTWÓRCZY

Spróbujmy zacząć od przykładów. Dokonajmy analizy słowotwórczej następujących wyrazów pochodnych:

<p>pracownia</p> <p>podstawa słowotwórcza formant</p>	<p>„tam, gdzie się pracuje”</p> <p>definicja słowotwórcza</p>	<p>pracować (czasownik) wyraz podstawowy</p>
<p>pracownia – rzeczownik odczasownikowy, gdyż powstał od czasownika</p>		
<p>kwiaciarnia</p> <p>podstawa słowotwórcza formant</p>	<p>„tam, gdzie są kwiaty”</p> <p>definicja słowotwórcza</p>	<p>kwiat (rzeczownik) wyraz podstawowy</p>
<p>kwiaciarnia – rzeczownik odrzeczownikowy, gdyż powstał od rzeczownika</p>		
<p>przedziałnia</p> <p>podstawa słowotwórcza formant</p>	<p>„tam, gdzie się przedzie”</p> <p>definicja słowotwórcza</p>	<p>prząść (czasownik) wyraz podstawowy</p>
<p>przedziałnia – rzeczownik odczasownikowy, powstały od czasownika</p>		

Wszystkie te przykłady to wyrazy o podobnym znaczeniu ogólnym, zostały one utworzone od rzeczowników lub czasowników za pomocą formantów: -nia, -alnia, -arnia i oznaczają miejsce.

Zapamiętaj!

Zbiór wyrazów pochodnych o tym samym lub podobnym znaczeniu ogólnym, utworzonych od różnych części mowy za pomocą różnych formantów, nazywamy **kategorią słowotwórczą**.

Podane powyżej przykłady należą do kategorii – **nazwy miejsc**, np.: księgarnia, palarnia, cukrownia, trawnik, lotnisko, skarbnica.

Inne kategorie:

- a) **nazwy czynności**, np.: bieganie, czytanie, wożenie, ćwiczenie, picie, mycie;
- b) **nazwy cech abstrakcyjnych**, np.: szarość, białość, dobroć, miłość, smutek;
- c) **nazwy wykonawców czynności**, np.: biegacz, rybak, mleczarz, naukowiec, zawodnik, oskarżyciel, nauczyciel, obrońca, jeździec, skoczek, pisarz, adorator, rolnik;
- d) **nazwy narzędzi**, np.: imadło, bielidło, kosiarka, betoniarka, chłodnica, grzałka, zakładka;

- e) nazwy nosicieli cech, np.: głupiec, mędrzec, silacz;
- f) nazwy mieszkańców, np.: krakowianin, warszawiak, Litwin, Ja-
pończyk;
- g) nazwy żeńskie, np.: studentka, malarka, dozorczytni, siostrzeni-
ca, Amerykanka;
- h) nazwy zdrobnień, np.: stolik, synek, słonko, pólko, główka,
torebka;
- i) nazwy zgrubień, np.: domisko, psisko.

Trzeba przyznać, iż zbiór kategorii słowotwórczych jest obszerny. Nie-
co inaczej sprawa wygląda z tzw. **typem słowotwórczym**. Typ słowotwór-
czy dotyczy również wyrazów pochodnych, mających podobne znaczenie
ogólne, ale utworzonych od tej samej części mowy za pomocą tego samego
formantu, np.: w obrębie kategorii wykonawców czynności są to:

- a) typ rzeczowników odczasownikowych z formantem **-iciel** np.: myśli-
ciel, donosiciel;
- b) typ rzeczowników odczasownikowych z formantem **-ca** np.: nadaw-
ca, kłamca.

Zapamiętaj!

Typ słowotwórczy to zbiór wyrazów utworzonych od tej
samej części mowy za pomocą tego samego formantu.

Można rzec, że pojęcie kategorii słowotwórczej jest szersze
niż pojęcie typu słowotwórczego.

PRODUKTYWNY I NIEPRODUKTYWNY TYP SŁOWOTWÓRCZY

Zapamiętaj!

Produktywny typ słowotwórczy to taki, który służy jako
model, wzorzec tworzenia nowych wyrazów pochodnych. Pojęcie
produktywności nie ma nic wspólnego z częstotliwością. Są bowiem
typy nielicznie reprezentowane w języku, a jednak w razie tworzenia na-
zwy służą jako wzorzec, np.: nazwy samic z formantem **-ica**, jak: lwica,
kocica itd. mogą w razie potrzeby posłużyć jako wzorzec dla utworzenia
nazwy samicy bociana – bocianica.

Produktywne typy słowotwórcze to np.:

- a) odczasownikowe nazwy wykonawców czynności z formantem **-acz**,
np.: kopacz, zbieracz, biegacz;
- b) odczasownikowe nazwy narzędzi na **-acz**, np.: powielacz, spychacz
i na **-arka**, np.: spycharka, koparka, sprzężarka;
- c) odczasownikowe nazwy czynności z formantem **-anie, -enie**, np.:
programowanie, tworzenie, szukanie, dzielenie;
- d) odczasownikowe nazwy czynności z formantem **-Ø**, np.: skłon, siad,
zwis;
- e) odrzeczownikowe nazwy zdrobnień z formantami: **-ek, -ka, -ko, -ik**,
np.: komputerek, torebka, słonko, stolik;
- f) odprzymiotnikowe nazwy cech z formantem **-ość**, np.: nowość, przy-
szłość, stałość;
- g) odczasownikowe przymiotniki z formantem **-alny**, np.: niezniszczal-
ny, niezatapialny;
- h) odrzeczownikowe przymiotniki z formantem **-owy**, np.: rockowy,
domowy, cukrowy, lutowy oraz z formantem **-ski**, np.: chuligański,
warszawski i z formantem **-owski**, np.: krakowski, ojcowski.

Zapamiętaj!

Nieproduktywny typ słowotwórczy to taki, który nie słu-
ży współcześnie jako wzorzec tworzenia nowych wyrazów.

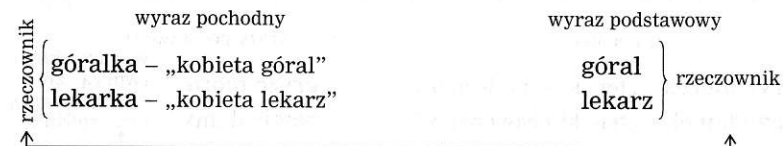
Nieproduktywne typy słowotwórcze to np.:

- a) nazwy czynności z formantem **-ba**, np.: groźba, prośba;
- b) nazwy wykonawców czynności z formantem **-ec**, np.: kupiec, strze-
lec, goniec.

PODSTAWOWE KATEGORIE RZECZOWNIKÓW POCHODNYCH

Rzeczowniki pochodne mogą być utworzone od:

- a) innych rzeczowników – **rzeczowniki odrzeczownikowe**

b) od czasowników – **rzeczowniki odczasownikowe**

	wyraz pochodny	wyraz podstawowy	
rzczoownik	czytelnia – „tam, gdzie się czyta”	czytać	} czasownik
	jadalnia – „tam, gdzie się je”	jeść	
↑			

c) od przymiotników – **rzeczowniki odprzymiotnikowe**

	wyraz pochodny	wyraz podstawowy	
rzczoownik	mędrzec – „ktoś mądry”	mądry	} przymiotnik
	starzec – „ktoś stary”	stary	
↑			

d) od wyrażen przyimkowych

	wyraz pochodny	wyraz podstawowy	
rzczoownik	podnózek – „coś pod nogi”	pod nogi	} wyrażenie przyimkowe
	naramiennik – „coś na ramię”	na ramię	
↑			

e) od zaimków – **rzeczowniki odzaimkowe**

	wyraz pochodny	wyraz podstawowy	
rzczoownik	sobek – „ktoś, kto lubi siebie”	siebie	} zaimek
	swojak – „ktoś, kto jest swój”	swój	
↑			

f) od liczebników – **rzeczowniki odliczebnikowe**

	wyraz pochodny	wyraz podstawowy	
rzczoownik	siódemka – „coś, czego jest siedem”	siedem	} liczebnik
	trójka – „coś, czego jest trzy”	trzy	
↑			

g) rzeczowniki utworzone od dwóch wyrazów – **rzeczowniki złożone**

	wyraz pochodny	wyrazy podstawowe	
rzczoownik złożony	gryziopiórek – „ten, kto gryzie pióro”	gryźć pióro	} wyrazy które tworzą złożenie: czasownik i rzeczownik
	bawidamek – „ten, kto bawi damy”	bawić damy	
↑			

Wbrew pozorom gryziopiórek nie zajmuje się gryzieniem piór, choć taka jest definicja słowotwórcza tego wyrazu, ale jest to określenie kogoś, kto pisze jakościowo nędzne utwory. Natomiast definicja słowotwórcza wyrazu „bawidamek” w pełni oddaje jego znaczenie.

Wśród rzeczowników odrzeczownikowych można znaleźć kilka kategorii słowotwórczych.

KATEGORIE ZNACZENIOWE RZECZOWNIKÓW ODRZECZOWNIKOWYCH

Przypominam: Kategoria słowotwórcza – to grupa wyrazów pochodnych o tym samym lub podobnym znaczeniu. Mogą być utworzone od różnych części mowy za pomocą różnych formantów.

1. **Kategoria nazw miejsc:** najbardziej produktywne formanty: -arnia, -ownia, np.: kotłownia, mleczarnia, księgarnia, piekarnia; innymi formantami tej kategorii są: -nia, -alnia, -nik, -nica, -ownica, np.: malarnia, przędzalnia, popielnik, piaskownica.

Ćwiczenie

Ułóż nazwy miejsc od podanych rzeczowników, podkreśl formanty rzeczowników.

Przykład: mleko – mleczarnia

A teraz spróbuj sam:

- proch – .....
- wylęg – .....
- siła – .....
- pieczarka – .....
- praca – .....
- kawa – .....
- królik – .....

2. **Kategoria nazw wykonawców zawodów:** najbardziej produktywne formanty: -ista, -ysta, np.: kamerzysta, masażysta, programista, inne to: -nik, -owiec, -arz, -ak, np.: murarz, prawnik, naukowiec, górnik, rybak.

Ćwiczenie

Ułóż nazwy wykonawców zawodów, podkreśl formanty.

Przykład:

hokej – hokeista

A teraz spróbuj sam:

- staż – .....
- ekonomia – .....
- huta – .....
- kuchnia – .....
- straż – .....
- komputer – .....

3. **Kategoria nazw mieszkańców miast, wsi, osiedli, krajów:** najbardziej produktywne formanty: -in, -ec, -czyk, inne formanty tej kategorii: -ik, -ak, -anin, np.: Litwa – Litwin, Ukraina – Ukrainiec, Białoruś – Białorusin, Dania – Duńczyk, Chiny – Chińczyk, Irlandia – Irlandczyk, Anglia – Anglik, Słowacja – Słowak, Warszawa – warszawianin, Korea – Koreańczyk, Malta – Maltańczyk, Kuba – Kubańczyk.

Uwaga!

Jak powstały nazwy mieszkańców takich krajów, jak np.: Belgia – Belg, Norwegia – Norweg, Grecja – Grek, Włochy – Włoch? Otóż nie możemy wyróżnić tu formantu, ponieważ nazwy tych mieszkańców powstały **przez odrzucenie** części nazwy kraju.

Ćwiczenie

Ułóż podobne nazwy.

Przykład:

Hiszpania – Hiszpan

A teraz spróbuj sam:

- Szwecja – .....
- Bulgaria – .....
- ..... – .....
- ..... – .....

4. **Nazwy żeńskie,** utworzone od form męskich: najbardziej produktywne formanty: -ka, -ica, -nica, -owa, -yni, np.: malarka, lwica, uczennica, królowa, mistrzyni.

5. **Nazwy zdrobniałe:** najbardziej produktywne formanty: -ek, -ka, -ik, -ka, -yk, -utki, -ula, -usia, -uszka, -uś, -ulek, -uchny, np.: górka, synek, kownik, talerzyk, malutka, słodziuchny, mamuśka, tatulek, synuś, mamunia.

6. **Zgrubienia** o zabarwieniu ujemnym: najbardziej produktywne formanty: -sko, -isko, -ysko, -idło, -ydło, np.: wąsisko, żółwisko, straszydło, filmidło.

**KATEGORIE ZNACZENIOWE
RZECZOWNIKÓW ODCZASOWNIKOWYCH**

1. **Nazwy wykonawców czynności:** najbardziej produktywne formanty: -acz, -ca, -iciel, -yciel, inne formanty tej kategorii to: -arz, -ak, -nik, -ec, np.: badacz, palacz, twórca, kierowca, marzyciel, nauczyciel, donosiciel, roznosiciel, malarz, murarz, pływak, śpiewak, pracownik, jeździec.

Formanty -ator, -ant, -ent, -er również właściwe kategorii nazw wykonawców czynności, używane są, gdy tworzymy nazwy od czasowników obcego pochodzenia, np.: emigrant, dyskutant, improwizator, nawigator, referent, konkurent, hipnotyzer, importer.

2. **Nazwy narzędzi:** najbardziej produktywne formanty: -ak, -arka, -nik, -nica; inne formanty tej kategorii: -acz, -aczka, -alnik, -alka, np.: nawilżacz, odkazacz, rozrusznik, zderzak, kosiarka, chłodnica, układarka, rozpuszczalnik, snopowiązałka, wycieraczka.

3. **Nazwy miejsc:** najbardziej produktywne formanty: -nia, -alnia, -arnia, a także formant -isko, np.: **czytelnia, sypialnia, pralnia, pracownia, palarnia, farbiarnia, kąpielisko.**

KATEGORIE ZNACZENIOWE RZECZOWNIKÓW ODPRZYMIOTNIKOWYCH

1. **Nazwy nosicieli cech:** najbardziej produktywne formanty: -ec, -ek, -ka, -ak, -ik, -as, np.: **mędrzec, głupek, zarozumialec, chudzielec, brudas, młodzik.**

2. **Nazwy cech:** najbardziej produktywne formanty: -ość, -ota, -Ø, np.: **młodość, wesołość, martwota, głupota, tępota, czerń Ø, biel Ø.**

Ćwiczenie

Spróbuj ułożyć do każdej kategorii swój przykład.

TWORZENIE WYRAZÓW POCHODNYCH BEZ ZMIANY ICH ZNACZENIA

Wiesz już, że wyrazy zdobywają nowe znaczenie dzięki formantom słowotwórczym. Ale czy tak jest zawsze? Czy formant zawsze zmienia znaczenie wyrazu pochodnego? Zastanówmy się nad takimi przykładami:

1. Drażni mnie twoje **lenistwo**.
Drażni mnie twoje **leniuchowanie**.
2. Martwi mnie twoja **bezradność**.
Podoba mi się twoje **śpiewanie**.
Cieszy mnie twoja **wesołość**.
Interesuje mnie twoje **zachowanie**.

Teraz zanalizujmy pary wyrazów:

leniuchowanie	„to, że się leniuchuje”	–	leniuchować
lenistwo	„to, że się jest leniwym”	–	leniwy
bezradność	„to, że się jest bezradnym”	–	bezradny
wesołość	„coś wesołego”	–	wesoły
śpiewanie	„to, że się śpiewa”	–	śpiewać
zachowanie	„to, jak się zachowuje”	–	zachowywać się

Zauważcie, że mimo **formantów** wyrazy te mają **takie samo znaczenie**, jak słowa, od których pochodzą.

Rzeczownikowe nazwy czynności tworzymy od czasowników za pomocą formantów: -anie, -enie, -cie, -Ø, np.:

pisać	→	pisanie
myśleć	→	myślenie
pić	→	picie
siedzieć	→	siad Ø

Chociaż zmieniliśmy czasownik na rzeczownik, znaczenie wyrazu pochodnego nie uległo zmianie.

Rzeczownikowe nazwy cech tworzymy od przymiotników za pomocą formantów: -ość, -ota, -Ø.

Przykłady:

stary	→	starość
mierny	→	miernota
czarny	→	czerń Ø

Podobnie jak poprzednio zmieniła się część mowy, tym razem z przymiotnika utworzyliśmy rzeczownik, ale znaczenie pozostało takie samo.

Uwaga!

Odczasownikowe nazwy czynności i odprzymiotnikowe nazwy cech są wyrazami pochodnymi o takim samym znaczeniu jak wyrazy podstawowe.

wyraz pochodny:

podstawa   podstawa
słowotwórcza   słowotwórcza

↑   ↑
K r a s n y | s t a w – „staw który jest krasny”

wyrazy podstawowe: krasny staw

(oznacza to tyle, co ładny)

wyraz pochodny:

podstawa   podstawa
słowotwórcza   słowotwórcza

↑   ↑
k a r y | g o d n e – „coś godnego kary”

wyrazy podstawowe: kara godny

Tym razem mogliśmy zadać pytanie o tę drugą część wyrazu, np.: noc – jaka? – dobra, staw – jaki? który? – krasny, godny – czego? – kary, tzn. oba człony tego wyrazu złożonego są od siebie zależne składniowo, czyli są ze sobą w **związku rządu** lub **związku zgody**. Spróbuj je odmienić!

- M. (kto? co?) dobranoc
- D. (kogo? czego?) dobrejnocy
- C. (komu? czemu?) dobrejnocy
- B. (kogo? co?) dobranoc
- N. (z kim? z czym?) dobranocą
- Msc. (o kim? o czym?) dobrejnocy
- W. O! dobranocy!

A teraz samodzielnie:

rzeczpospolita

- M. (kto? co?) .....
- D. (kogo? czego?) .....
- C. (komu? czemu?) .....

B. (kogo? co?) .....

N. (z kim? z czym?) .....

Msc. (o kim? o czym?) .....

W. O! .....

Uwaga!

Jeżeli oba człony, z których złożony jest wyraz, są ze sobą w związku zgody, oba się odmieniają i piszemy je jako jedno słowo, jeżeli zaś w związku rządu – mogą być pisane oddzielnie. Na podstawie zanalizowanych przykładów widać, że istnieją wyrazy złożone, które powstały od dwóch wyrazów będących ze sobą w związku zgody lub rządu. Wyrazy te niejako zrosły się ze sobą w jeden nowy wyraz, toteż nazywamy je **zrostami**.

Zapamiętaj!

Zrosty to wyrazy złożone, których podstawy słowotwórcze są ze sobą w zależności składniowej (rządu lub zgody), np.: czci-godny, Białystok.

Ćwiczenie

Zanalizuj przykłady: lekceważyć, Babimost (czy potrafisz wskazać to miasto na mapie?) i Białystok.

Zestawienia

A co z wyrazami: Zielona Góra, Tomaszów Mazowiecki, wieczne pióro, Stare Miasto (w znaczeniu Starówka), niebieski ptak (określenie kogoś lekkomyślnego), martwa dusza (ktoś, kto nie bierze udziału w czymś)? Mamy zasadniczo do czynienia z dwoma odrębnymi akcentowo wyrazami, pisanymi oddzielnie, ale oznaczającymi jakiś jeden przedmiot lub cechę, np.: szczególny rodzaj pióra. Tym razem, aby coś lub kogoś nazwać, zestawiono ze sobą dwa wyrazy już istniejące; nie piszemy ich razem, oddzielnie też się odmieniają.

Zapamiętaj!

Zestawienia to wyrazy złożone, pisane oddzielnie, oznaczające jeden określony przedmiot.

Podsumujmy

Wyróżniamy trzy rodzaje wyrazów złożonych:

- złożenia** – wyrazy złożone, których podstawy słowotwórcze połączone są śródrostkami -o-, -i-, -y-;
- zrosty** – wyrazy złożone, których podstawy słowotwórcze są ze sobą w zależności składniowej (rządu lub zgody);
- zestawienia** – wyrazy złożone, pisane oddzielnie, oznaczające jeden określony przedmiot.

KŁOPOTLIWY ŁĄCZNIK

Z pisownią wyrazów złożonych wiąże się pewien kłopot, tzw. **łącznik**. Zauważ, że piszemy np.: biało-czerwony ale jasnoniebieski, południowo-zachodni ale Anglosasi. Otóż zasady ortograficzne dotyczące pisowni tych wyrazów są bardzo proste:

- jeżeli wyrazy złożone są **przymiotnikami równorzędnymi** względem siebie (zamiast łącznika możemy użyć np.: „i”: coś jest białe i czerwone lub południowe i zachodnie), wówczas należy użyć łącznika;
- jeżeli wyrazy tworzące złożenie są **nierównorzędne** (np.: niebieski – jak? – błado), wtedy wyraz należy pisać razem, bez łącznika;
- Anglo** – Anglia (rzeczownik) i **Sasi** (rzeczownik) – dynastia Sasów lub **kilowat, godzina** (rzeczowniki) jeżeli są to **złożenia rzeczownikowe** zapisujemy je bez łącznika, np.: Anglosasi, kilowatogodzina;
- jeżeli składamy ze sobą **więcej niż dwa wyrazy**, np.: zielono-białoczerwony, zawsze powinniśmy użyć łącznika.

Ćwiczenie

Wyraz „głuchoniemy” jest wyjątkiem. Której zasady?

SKRÓTOWCE

Rozwój różnorodnych dziedzin życia spowodował, że pojawiło się wiele nowych przedsiębiorstw, firm i przedmiotów często o długich, wielowyrzowych nazwach. **Skrótowce** to nowo powstałe wyrazy, których podstawą słowotwórczą są pełne nazwy. Duża ilość skrótowców jest efektem dążenia do jak najzwęższego wypowiedzienia się, do skracania wypowiedzi.

Rodzaje skrótowców

Skrótowce różnią się między sobą przede wszystkim sposobem tworzenia.

- ONZ (czytaj oenzet) – Organizacja Narodów Zjednoczonych
CPN (czytaj cepeen) – Centrala Paliw Napędowych
HKS (czytaj hakaes) – Hutniczy Klub Sportowy
PKS (czytaj pekaes) – Przedsiębiorstwo Komunikacji Samochodowej
MPK (czytaj empeka) – Miejskie Przedsiębiorstwo Komunikacji
ZPN (czytaj pezetpeen) – Polski Związek Piłki Nożnej

Jak powstały te skrótowce?

Uwaga!

Skrótowce te wymawiamy nazywając kolejne litery skrótu. Takie skrótowce nazywamy **literowcami**.

- PAN (czytaj pan) – Polska Akademia Nauk
ZUS (czytaj zus) – Zakład Ubezpieczeń Społecznych
PAP (czytaj pap) – Polska Agencja Prasowa
MON (czytaj mon) – Ministerstwo Obrony Narodowej
ZAiKS (czytaj zaiks) – Związek Aktorów i Kompozytorów Scenicznych
GOPR (czytaj gopr) – Górskie Ochotnicze Pogotowie Ratunkowe

Tym razem wymawiamy nie litery, ale oznaczone przez litery skrótu głoski (w efekcie otrzymaliśmy sylaby – zgłoski).

Uwaga!

Takie skrótownice to **głoskowce**.

- III. Polfa – **Polska Farmacja**
- Krakchemia – **Krakowska Chemia**
- Mostostal – **Mosty Stalowe**
- Exbud – **Export Budownictwa**
- Pařawag – **Państwowa Fabryka Wagonów**

Są to nazwy znanych przedsiębiorstw. Tym razem wymawiamy pierwsze grupy liter (najczęściej sylab) skracanych wyrazów.

Uwaga!

Takie skrótownice nazywamy **grupowcami** lub **syłabowcami**.

IV. Jak zakwalifikowałibyście takie skrótownice:

- PZMOT (czytaj pezetmot) – **Polski Związek Motorowy**
- CPLiA (czytaj cepelia) – **Centrala Przemysłu Ludowego i Artystycznego**

Powyższe skrótownice zachowują się częściowo jak literowce, a częściowo jak głoskowce lub grupowce. Aby ułożyć te skróty, pomieszano znane sposoby tworzenia, tzn. literowce, głoskowce i grupowce.

Uwaga!

Takie skrótownice nazywamy **mieszanymi**, są wynikiem mieszania różnych technik tworzenia skrótów.

Odmiana i składnia skrótowców

To, czy skrótowiec jest odmienny, czy nie, zależy od jego formy. Jeżeli w języku polskim możemy znaleźć przykład rzeczownika odmiennego za-

kończonego podobnie jak nasz skrótowiec, odmieniamy go przez analogię tj. porównanie, np.:

- M. (kto? co?) wóz, ZUS
- D. (kogo? czego?) wozu, ZUS-u
- C. (komu? czemu?) wozowi, ZUS-owi
- B. (kogo? co?) wóz, ZUS
- N. (z kim? z czym?) wozem, ZUS-em
- Msc. (o kim? o czym?) wozie, ZUS-ie
- W. O! wozie! ZUS-ie!

Ćwiczenie

Spróbuj odmienić wyrazy:
ziemia, Krakchemia.

- M. (kto? co?) .....
- D. (kogo? czego?) .....
- C. (komu? czemu?) .....
- B. (kogo? co?) .....
- N. (z kim? z czym?) .....
- Msc. (o kim? o czym?) .....
- W. O! .....

Uwaga!

Pamiętaj o prawidłowych końcówkach tych wyrazów.

Zapamiętaj!

Odmieniają się głoskowce, sylabowce i skrótownice mieszane zakończone na -a, np.: Cepelia (podobnie jak Krakchemia). Odmieniają się też skrótownice zakończone na spółgłoskę, niezależnie od zapisu literowego, np.:

M. (kto? co?) ONZ-et

D. (kogo? czego?) ONZ-etu

C. (komu? czemu?) ONZ-etowi

B. (kogo? co?) ONZ

N. (z kim? z czym?) ONZ-etem

Msc. (o kim? o czym?) ONZ-ecie

W. O! ONZ-ecie!

Spróbuj odmienić skrótowiec PKO (pekao) Polska Kasa Oszczędności. No i jak ci się powiodło? Otóż skrótowce zakończone na dwie samogłoski są **nieodmienne**, podobnie jak rzeczowniki obcego pochodzenia, np.: wideo, kakao itd. Nie ma w języku polskim wzoru odmiany rzeczowników zakończonych na dwie samogłoski. Stąd **nie należy ich odmieniać**.

Reguły składni skrótowców nie są jeszcze dokładnie ustalone. Zwykle zachowują one związki składniowe właściwe pełnej nazwie. Najczęściej związki składniowe odpowiadają ich formie, bowiem skrótowce odczuwamy w języku jako rzeczowniki pospolite.

Ortografia skrótowców

Zasad ortograficznych dotyczących pisowni skrótowców jest niewiele:

- a) literowce i gloskowce: wielkimi literami piszemy każdy wyraz z wyjątkiem przyimków, np.: ZBoWiD;
- b) jeżeli odmieniamy skrótowiec, końcówkę należy napisać po łączniku, np.: w PAN-ie;
- c) skrótowce mieszane i grupowce traktujemy jak rzeczowniki własne – wielka tylko pierwsza litera, np.: Cepelia;
- d) skrótowce powstałe od rzeczowników pospolitych zapisujemy małą literą, np.: pekaes (autobus PKS-u).

NEOLOGIZMY

Neologizm to słowo utworzone od dwóch wyrazów: *neo* – nowy i *logos* – czyli słowo.

Zapamiętaj!

Neologizmy to wyrazy nowo utworzone, służące do oznaczenia jakiegoś pojęcia lub przedmiotu.

Rozwój nowych dziedzin przemysłu, techniki oraz medycyny w dużej mierze przyczynił się do powstawania słownikowych neologizmów. Nowe słowa powstają często „na naszych oczach”, chociażby takie jak: komputer, wideo, przestrzeń wirtualna, orbitowanie, ultrasonograf, rentgen, czy dyskietka lub billboard.

Jakie warunki powinien spełniać neologizm?

1. Przede wszystkim musi być potrzebny, tzn. **musi nazywać nową rzecz lub pojęcie**. Nie ma sensu tworzenie nowych wyrazów na określenie już istniejących, np.: wideofilm to wyraz potrzebny na określenie filmu nagranego na taśmie wideo, ale już nazwa sklep serowarski jako określenie sklepu z nabiałem nie spełnia takiej roli.

2. Poza tym neologizm **musi być utworzony zgodnie z zasadami polskiego słowotwórstwa** (stąd istotna jest znajomość rodzajów formantów, kategorii i typów słowotwórczych), np.: komputerowiec „ten, kto zajmuje się komputerem” (podobnie jak naukowiec) jest poprawnym neologizmem, ale nie będzie nim np.: „komputernik”, ponieważ ten rodzaj formantów zarezerwowany jest dla narzędzi, a nie osób.

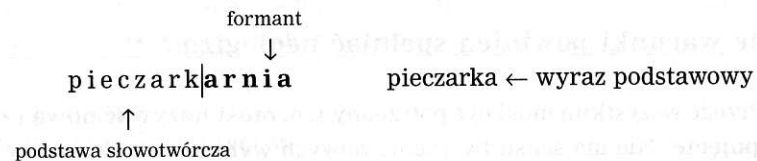
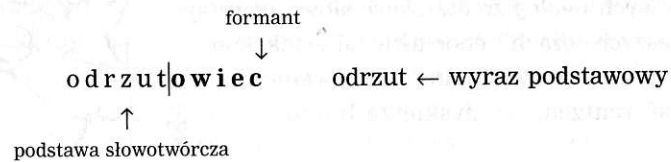
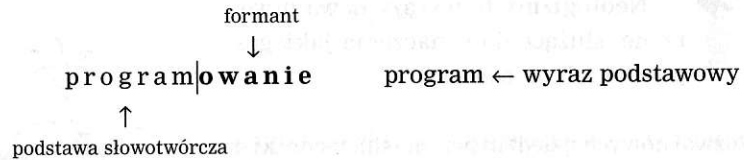
3. I jeszcze rzecz najważniejsza – **neologizm musi być zrozumiały!** Niejasne i niezrozumiałe neologizmy nie są używane i nie ma sensu ich tworzyć.

Rodzaje neologizmów

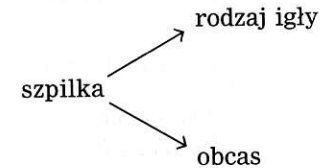
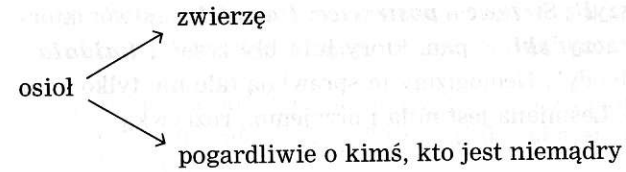
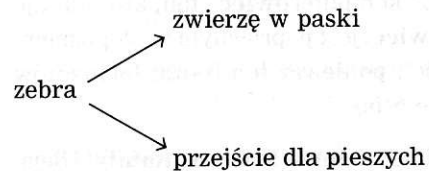
Neologizmy słotwórcze

Najpopularniejsze są **neologizmy słotwórcze**, czyli nowe wyrazy utworzone od wyrazów już istniejących za pomocą odpowiednich formantów: przedrostkowych, śródrostkowych i przyrostkowych. Oto przykłady:

Neologizmy znaczeniowe

Drugim rodzajem neologizmów są tzw. **neologizmy znaczeniowe**, powstałe na skutek nadania nowego znaczenia wyrazom już istniejącym, np.:

Zapóżyczczenia

Trzecią, ostatnio niezwykle popularną grupą neologizmów są **wyrazy zapóżycone**. Mało kto zdaje sobie sprawę z tego, że wyrazy np.: „fryzjer”, czy „anioł” lub „ratować” nie są słowami rdzennie polskimi. Zostały zapóżycone przed wiekami z innych języków (francuskiego, łaciny, niemieckiego) i zdomowały się w naszym systemie językowym. Neologizmy te starzeją się i przestają być neologizmami, gdy wejdą w powszechne użycie.

Zapóżyczczenia przyswajane są przez język polski tak, iż dostosowują swą formę do wymogów polskiej gramatyki. W tym celu nadaje się im polskie końcówki, np.: leasingowa (sprzedaż) – w tym wyrazie jest jeszcze zachowana angielska pisownia -ea- zamiast -i-, ale dalszym krokiem będzie prawdopodobnie spolszczenie również pisowni. Być może za kilka lat nikogo nie zdziwi zapis: lizingowa (sprzedaż).

Inne częste zapóżyczczenia, np.: pub, body, billboard powoli znajdują swe miejsce w naszej rzeczywistości i zapewne zdomowią się w języku polskim, chyba że uda się utworzyć ich polskie odpowiedniki.

Neologizmy artystyczne

Neologizmy artystyczne rzadko wchodzą w powszechne użycie, gdyż są to wyrazy utworzone przez poetę lub pisarza na użytek jednego utworu literackiego i służą podniesieniu walorów artystycznych tekstu. Mistrzem w tworzeniu neologizmów artystycznych był Bolesław Leśmian. Jest on autorem wielu niezwykłych neologizmów, np.: „*Jakiż wicher warkocze*

w świat ci rozwieruszył”; Strzelec – **postrzelec**; **Dusiołek** – „stwór, który dusi śpiących”; **Błyszczynski** – „pan, który lubi błyszczeć”; **Bajdała** – „ktoś opowiadający bajdy”. Neologizmy te sprawiają (ale nie tylko one), że lektura wierszy B. Leśmiana jest miłą i przyjemną rozrywką.

Ćwiczenie

Znasz już zasady tworzenia nowych słów. Spróbuj zatem wymyślić kilka polskich odpowiedników dla następujących wyrazów obcego pochodzenia:

slajdy – ..... billboard – .....
emitować – ..... body – .....
serwować – ..... pub – .....

NAZWY WŁASNE, OSOBOWE I MIEJSCOWE

Nazwy osobowe to imiona i nazwiska. Imię wybierają rodzice, w zależności od swojej woli, gustu a często i mody, nazwisko natomiast jest dziedziczne, tzn. dziecko otrzymuje (przeważnie) nazwisko swoich rodziców.

Nazwiska

- odmianie ulegają nazwiska męskie;
- odmieniamy też nazwiska obcego pochodzenia, jeżeli znajdziemy odpowiedni wzór odmiany, tzn. jeżeli uda się nam znaleźć odmienny rzeczownik o podobnym zakończeniu jak nazwisko, które chcemy odmienić;
- odmieniamy żeńskie nazwiska zakończone na: -ska, -cka, -dzka, -ina/-yna, -owa, -ówna, oraz na -a;
- odmianie podlegają nazwiska mężatek z przyrostkiem -ina/-yna, np.: Sapieżyna (żona Sapiehy) lub -owa, np.: Chmurowa (żona Chmury);

- odmieniamy nazwiska panien -ówna lub -anka, np.: Sapieżanka (córka Sapiehy) lub Adamczykówna (córka Adamczyka);
- nazwiska, które oznaczają w języku codziennym przedmioty lub zwierzęta, np.: Kogut, Wróbel (itd.) odmieniamy jak rzeczowniki pospolite.

Nazwiska małżeństw

Nazwy małżeństw tworzymy od imienia męskiego lub nazwiska

- nazwy par mają formę liczby mnogiej, np.: Kowalscy, Piotrowscy, Nowakowie;
- formy mniej oficjalne tworzymy od imienia mężczyzny, np.: Januszowie, Rafałowie, Konradowie;
- nazwy małżeństw utworzone od wyrazów pospolitych, np.: doktor, mecenas, mają formant -ostwo, np.: doktorostwo, mecenasostwo, inżynierostwo.

Imiona

Kiedyś nasi przodkowie posługiwali się tylko imionami, które wcale nie były podobne do tych, które nosimy, np.: Sirak, Domawuj, Rus, Białowąg. Ślady tych imion odnajdujemy we współczesnych nazwiskach. Ale nie wszystkie uległy zapomnieniu – niektórych staropolskich imion używamy do dziś, np.: Stanisław czy Bogdan. Wiele dawnych imion zmieniło swe brzmienie np.: Kazimir – Kazimierz, Lestek – Leszek.

Nazwy miejscowe

Nazwy miejscowe to nazwy krajów, miast, dzielnic, wsi rzek, jezior, gór. Podobnie jak imiona nazwy te mają swą wielowiekową nawet tradycję. Najstarszą zapisaną nazwą polskiej miejscowości jest Kalisz – zapis Ptoło-

meusza sięga II w. n.e. (ale wiadomo, że ślady osadnictwa na tamtych terenach pochodzą z III w. p.n.e.). Wyróżniamy trzy rodzaje nazw miejscowych:

- a) nazwy **rodowe** – pierwotnie oznaczały miejscowości należące do rodu, np.: Bolesty – okolica należąca do rodu Bolestów, Raclawice – własność Raclawa;
- b) nazwy **dzierzawcze** – wskazują na właścicieli, np.: Częstochowa – gród Częstocha;
- c) nazwy **topograficzne** – pomagają ustalić warunki geograficzne danej osady, które w ciągu wieków mogły ulec zmianie, np.: Zalesie – za lasem, Turów – miejsce, gdzie bywały tury. W tym miejscu warto zwrócić uwagę na pochodzenie nazwy Kraków. Nie pochodzi ona od legendarnego Kraka, pierwotną nazwą miasta był prawdopodobnie Krzaków (nazwę Krakov możemy spotkać także w Bułgarii – krak po bułgarsku znaczy tyle, co krzak);
- d) nazwy **służebne** – bardzo licznie reprezentowana grupa nazw jest dowodem i śladem działalności mieszkańców, którzy pracowali na rzecz panującego, wykonując np.: groty do strzał – stąd nazwa osady: Grotniki, hodując zwierzęta – nazwa Owczary, lub wykonywali określony zawód, np.: miejsce, gdzie mieszkali kucharze nazywało się Kuchary.

Uwaga!

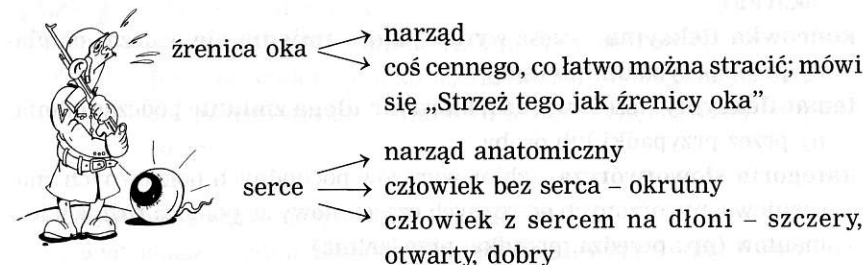
Od nazw miejscowości złożonych z rzeczownika i określającego go przymiotnika tworzymy przymiotniki z obu tych wyrazów. A jeżeli przymiotnik występuje przed rzeczownikiem, tworzymy jeden wyraz, np.: Nowa Ruda – noworudzki. Jeżeli przymiotnik (lub inna część mowy, np.: wyrażenie przyimkowe lub rzeczownik) występuje po rzeczowniku, wtedy tworzymy przymiotnik tylko od rzeczownika np.: Kalwaria Zebrzydowska – kalwaryjski.

Realne i etymologiczne znaczenie wyrazów

Wyraz etymologia pochodzi od dwóch greckich słów: *etymon* – prawda i *logos* – nauka. **Etymologia** to nauka o **pochodzeniu słów** i ich **pierwotnym znaczeniu**. Poznanie dawnego znaczenia wyrazów pozwala ustalić znaczenie obiegowych sformułowań, nie zawsze jasnych dla nas, żyjących

współcześnie. Na przykład kurna chata to nie kurnik, jak moglibyśmy przypuszczać, lecz chata bez komina, w której panował kurz.

Wiele wyrazów różni się dziś znaczeniem od swego etymologicznego źródła, np.: wyraz „sedno” rozumiemy dziś jako istotę (np.: sprawy), kiedyś oznaczał ranę pod siodłem. Etymolodzy pokazują nam, że znaczenia wyrazów ulegają zmianie, często znaczenie jednego wyrazu zostaje przeniesione na inny, np.:

Taka wieloznaczność słów sprzyja rozwojowi literatury pięknej, ale niestety może zdeorganizować język naukowy, w którym odpowiedniość wyrazów jest konieczna.

Etymolodzy pokazują też, jak wiele wyrazów wyszło już z użycia, np.: świekra (spróbuj znaleźć odpowiedź na pytanie, co znaczy to słowo). Zachęcam do korzystania ze słownika etymologicznego, gdyż niewątpliwie poszerzy to twoją wiedzę o słowach i wzbogaci twój język.

Błyskawiczna powtórka

I. Pojęcia, które trzeba znać

słotwórstwo – nauka o tworzeniu słów

wyraz podstawowy – ten, od którego tworzymy nowy wyraz

wyraz pochodny – ten, który tworzymy

rodzina wyrazów – zespół wyrazów pokrewnych, podobnych znaczeniowo

definicja słowotwórcza – takie sformułowanie dotyczące znaczenia wyrazu pochodnego, które pozwala na ustalenie wyrazu podstawowego, np.: kotek „mały kot”

podstawa słowotwórcza – część niezmienna w wyrazie podstawowym i pochodnym

formant – cząstka dodana do wyrazu podstawowego, za pomocą której tworzymy nowy wyraz. Rodzaje formantów: przedrostek (np.: robić → zrobić), wrostek (np.: łapać, duch → łapiduch), przyrostek (np.: lekarz → lekarka)

końcówka fleksyjna – część wyrazu, która **zmienia się** podczas odmiany przez przypadki lub osoby

temat fleksyjny – część wyrazu, która **nie ulega zmianie** podczas odmiany przez przypadki lub osoby

kategoria słowotwórcza – zbiór wyrazów pochodnych pokrewnych znaczeniowo, utworzonych od różnych części mowy za pomocą różnych formantów (np.: przędza, prządka, przędzalnia)

typ słowotwórczy – zbiór wyrazów pokrewnych utworzonych od tej samej części mowy za pomocą tego samego formantu (np.: myśliciel, donosiciel, wybawiciel)

neologizm – wyraz nowo utworzony, za pomocą którego oznaczamy nowe pojęcie lub przedmiot

etymologia – nauka o pochodzeniu słów i ich pierwotnym znaczeniu

II. Formanty rzeczowników najczęściej spotykane w języku polskim

- nazwy miejsc: -arnia, -ownia, -nia, -nica, -ownica;
- nazwy wykonawców czynności: -ista, -ysta, -arz, -acz, -ak, -nik, -owiec, -yciel;
- nazwy mieszkańców: -in, -ec, -czyk, -ik, -ak, -anin;
- nazwy żeńskie: -ka, -ica, -nica, -owa, -yni;
- zdrobnienia: -ek, -ka, -ik, -yk, -utki, -ula, -usia;
- zgrubienia: -sko, -isko, -ysko, -idło, -ydło;
- nazwy czynności: -anie, -enie, -nie;
- nazwy cech: -ość, -ota, -Ø;
- nazwy nosicieli cech: -ec, -ek, -ak, -ik, -as;
- nazwy narzędzi: -ak, -arka, -acz, -aczka, -nik, -alnik, -nica, -ica.

III. Analiza słowotwórcza wyrazu – krok po kroku

strażak

a) sporządzasz definicję słowotwórczą wyrazu pochodnego: strażak – „ten, kto należy do straży”

b) podajesz formę podstawową wyrazu podstawowego: straż

Uwaga!

Formy podstawowe:

- dla rzeczownika – mianownik liczby pojedynczej,
- dla czasownika – bezokolicznik (forma zakończona na ć lub c),
- dla przymiotnika – mianownik liczby pojedynczej, stopień równy.

c) porównujesz wyraz podstawowy i pochodny:
– wydzielasz wspólną cząstkę – **podstawę słowotwórczą**. Uważaj na końcówkę fleksyjną w wyrazie podstawowym (czyli cząstkę, która zmienia się podczas odmiany przez przypadki lub osoby)

straż ∅

końcówka fleksyjna:
∅ – zero końcówkowe

straż|ak

formant

– odnajdujesz formant: -ak

Uwaga!

Często się zdarza, że w obrębie podstaw słowotwórczych występują **oboczności**, np.:

wyraz podstawowy

ziol|o

↑ ↓

podstawa słowotwórcza   Uwaga!
końcówka fleksyjna

wyraz pochodny

ziel|nik

↑ ↓

podstawa słowotwórcza   formant

Jeśli odnajdziesz oboczności, opisz je:

ziół-

ziel-

o : e oboczność samogłoskowa

l : ł oboczność spółgłoskowa

Najczęstsze oboczności w obrębie podstaw słowotwórczych:

a) samogłoskowe: a : e, ó : o, e : o, ę : a, e : Ø;

b) spółgłoskowe: s : ś, t : ć, d : dź, b : b'.

Fleksja

czyli nauka o częściach mowy

ZASADY KLASYFIKACJI WYRAZÓW NA CZĘŚCI MOWY

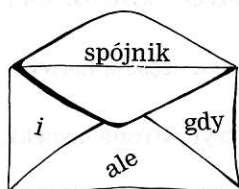
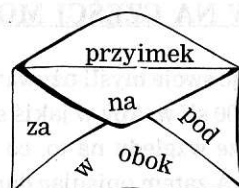
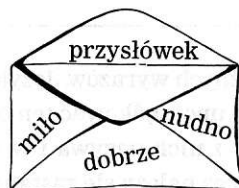
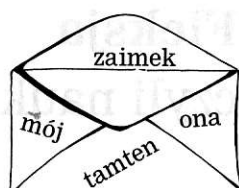
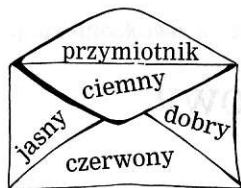
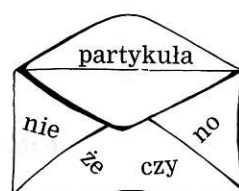
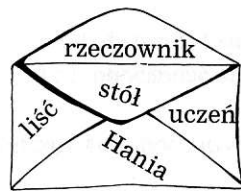

Wyrażając swoje myśli używamy różnych wyrazów. Język polski zawiera około 120 000 słów. Aby w jakiś sposób uporządkować ten ogrom, podzielono wyrazy ze względu na to, co każdy z nich nazywa i w jaki sposób tę treść wyraża. A zatem opisując dany wyraz należy się zastanowić nad tym:

- co za pomocą niego nazywamy: rzecz, czynność itd.;
- na jakie pytania odpowiada;
- czy jest odmienną, czy nieodmienną częścią mowy;
- czy się stopniuje;
- jakie właściwości posiada: czas, tryb, strona, aspekt, rodzaj.

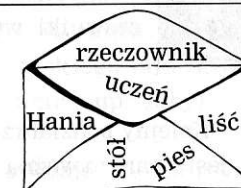
W języku polskim mamy dziesięć grup wyrazów:

- rzeczownik	- przysłówek
- czasownik	- przyimek
- przymiotnik	- spójnik
- liczebnik	- partykuła
- zaimek	- wykrzyknik

RZECZOWNIK

Przystępujemy do otwarcia koperty z napisem rzeczownik.

Zapamiętaj!

Rzeczownik – część mowy, która oznacza **nazwy przedmiotów**. Rzeczownik odpowiada na pytania: **kto? co?**

Pytania są związane z podziałem rzeczowników na **osobowe**, o które pytamy **kto?** (np.: nauczyciel, uczeń) i **niesobowe**, o które pytamy **co?** (np.: pies, liść, stół).

Podział rzeczowników

Wziąwszy pod uwagę znaczenie rzeczowników i ich właściwości gramatyczne, możemy wyróżnić jeszcze inne kategorie, np.: **rzeczowniki zmysłowe**, którymi nazywamy wszystko to, co istnieje naturalnie (można to coś sprawdzić naszymi zmysłami), np.: pies, stół, liść i **rzeczowniki umysłowe**, za pomocą których tworzymy nazwy pojęć abstrakcyjnych, np.: pracowitość, honor, doskonałość, cześć, zawziętość.

Wszystkie rzeczowniki **zmysłowe** możemy dodatkowo podzielić na: **rzeczowniki żywotne**, czyli nazwy żywych, czujących istot, np.: pies, uczeń, nauczyciel; **rzeczowniki nieżywotne**, np.: stół, dom, list. Warto zapamiętać, że rzeczowniki nieżywotne rodzaju męskiego mają mianownik równy biernikowi.

Rzeczowniki można podzielić również ze względu na to, czy są nazwą jakiejś osoby: **rzeczowniki osobowe** oznaczają istoty rozumne, istniejące naprawdę lub nie, np.: Kasia, Zeus, krasnoludek; **rzeczowniki niesobowe** są nazwami organizmów żywych, np.: pies, dąb.

Uwaga!

Rzeczowniki osobowe mają w liczbie mnogiej inny mianownik i inny biernik, natomiast biernik rzeczowników niesobowych jest równy mianownikowi.

Ćwiczenie

Stosując tę praktyczną radę spróbuj się zastanowić, czy rzeczowniki: wędrownka, brzuch, palec są żywotne, czy nie?

Kolejny podział rzeczowników na **nazwy własne** i **pospolite** związany jest z bardzo ważną regułą ortograficzną. Otóż nazwy własne, czyli rzeczowniki, za pomocą których określamy nazwy jednej konkretnej rzeczy np.: Wisła, Kraków, Wanda, Jowisz piszemy zawsze wielką literą. Rzeczowniki pospolite, np.: rzeka, miasto, imię, planeta – piszemy małą literą. Jeżeli powiesz: „Chodzę do szkoły podstawowej”, to zarówno wyraz szkoła jak i podstawowej należy napisać małą literą, gdyż szkół podstawowych jest wiele. Natomiast w zdaniu: „Chodzę do Szkoły Podstawowej nr 1” nazwę szkoły trzeba napisać wielką literą, gdyż jest to nazwa własna tej jedynej szkoły, do której uczęszczasz.

Rodzaj

Cechą rzeczownika jest rodzaj. Wyróżniamy trzy rodzaje rzeczownika – **męski** (ten), np.: ojciec, kot; **żeński** (ta), np.: kobieta, tablica; **nijaki** (to), np.: dziecko, drzewo w liczbie pojedynczej oraz **męskoosobowy** (ci np.: panowie) i **niemęskoosobowy** (te np.: panie, stoły) w liczbie mnogiej.

Rodzaj rzeczowników osobowych związany jest z rodzajem naturalnym, czyli płcią nazywanych osób, np.: Stanisław to rzeczownik rodzaju męskiego, Stanisława – rzeczownik rodzaju żeńskiego. Czasem rzeczownik rodzaju męskiego odnosi się do kobiety, np.:

Ona jest **świadkiem**. (świadek – rodzaj męski)

Ona jest **doktorem**. (doktor – rodzaj męski)

Zdarza się także odwrotnie: rzeczownik mający końcówkę -a, charakterystyczną dla rodzaju żeńskiego, jest nazwą męską, np.: sędzia, artysta, dentysta, a nawet... mężczyzna.

Rzeczowniki żywotne nieosobowe nie zawsze uwzględniają różnicę płci, np.: chociaż możemy ustalić płeć osobników na podstawie nazw: lew – lwica, wilk – wilczyca, to w przypadku takich wyrazów jak: żaba, ryba, ćma nie możemy utworzyć formy rodzaju męskiego (ale zawsze możemy sobie pomóc dodając wyraz – samica lub samiec np.: żaby).

Rzeczowniki nieżywotne również mają trzy rodzaje, ale ich rodzaj zależy oczywiście tylko od formy gramatycznej wyrazu.

Liczba

Zasadniczo każdy rzeczownik posiada liczbę **pojedynczą** i liczbę **mnogą**, np.: chłopiec – chłopcy, liść – liście, pies – psy, uczeń – uczniowie.

A w jakiej liczbie występują rzeczowniki: Tatry, drzwi, skrzypce, nożyczki, usta, plecy, imieniny, Karpaty, Węgry, Czechy, Katowice? Otóż są to rzeczowniki mające tylko liczbę mnogą (nie mają liczby pojedynczej). Za to liczby mnogiej nie mają rzeczowniki będące **nazwami własnymi**, np.: Warszawa, Tomaszów Mazowiecki, bo każdy rzeczownik własny jest jeden!

Również od rzeczowników **abstrakcyjnych**, nazw pojęć nie można utworzyć liczby mnogiej, np.: zieleń, sprawiedliwość, pisanie, czytanie. Liczby mnogiej nie mają także rzeczowniki **zbiorowe**, np.: państwo, sito, wie, obuwie, plectwo i rzeczowniki **materialne**, np.: srebro, szkło, żelazo, złoto.

Odmiana przez przypadki

Zapamiętaj!

Rzeczownik odmienia się przez **przypadki**, tzn. podlega **deklinacji**.

W języku polskim wyróżniamy aż siedem przypadków. Każdy z nich ma osobne pytanie i pozwala użyć rzeczownika w innej formie:

Mianownik (kto? co?)	Basia	kot	drzewo
Dopełniacz (kogo? czego?)	Basi	kota	drzewa
Celownik (komu? czemu?)	Basi	kotu	drzewu
Biernik (kogo? co)	Basie	kota	drzewo
Narzędnik (z kim? z czym?)	Basia	kotem	drzewem
Miejscownik (o kim? o czym?)	Basi	kocie	drzewie
Wołacz O!	Basiu!	kocie!	drzewo!

Odmieniliśmy przez przypadki trzy rzeczowniki należące do trzech rodzajów: Basia – rzeczownik rodzaju żeńskiego, kot – rzeczownik rodzaju męskiego, drzewo – rzeczownik rodzaju nijakiego. Z analizy różnych postaci tych wyrazów wynika, że zmienia się ich końcowa część, natomiast pewien ich fragment pozostaje bez zmian.

Zapamiętaj!

Zmieniająca się końcowa część wyrazu nazywa się **końcówką fleksyjną**, ta zaś część, która pozostaje niezmienna, a zostaje po odrzuceniu końcówki, nazywa się **tematem fleksyjnym**. Często w obrębie tematu występują wymiany samogłosek lub spółgłosek. Nazywamy je **obocznościami**, np.: w wyrazie „pies” mamy dwa tematy oboczne: pies- i ps-.

Odmieńmy przez przypadki rzeczowniki: uczeń, nauczyciel, szkoła, lekarz i oddzielmy w nich temat i końcówkę fleksyjną

		zero końcówkowe			
M. (kto? co?)	uczeń ∅	nauczyciel ∅	szkoła	lekarz ∅	
D. (kogo? czego?)	ucznia	nauczyciela	szkoły	lekarza	
C. (komu? czemu?)	uczniowi	nauczycielowi	szkole	lekarzowi	
B. (kogo? co?)	ucznia	nauczyciela	szkołę	lekarza	
N. (z kim? z czym?)	uczniem	nauczycielem	szkołą	lekarzem	
Msc. (o kim? o czym?)	uczniu	nauczycielu	szkole	lekarzu	
W. O!	uczniu!	nauczycielu!	szkoło!	lekarzu!	

oboczność tematowa e : ∅

Uwaga!

∅ – zero końcówkowe – końcówka fleksyjna, której „nie wi- dać”, tzn. jest ona równa z tematem fleksyjnym. Praktycznie wy- raz „skończył” się wraz z tematem, ale ponieważ **każdy wyraz posiada temat i końcówkę**, literą grecką ∅ oznaczamy końcówkę, której nie możemy faktycznie oddzielić pionową linią.

Ćwiczenie

Odmień rzeczowniki i oddziel temat od końcówki fleksyjnej:

	dom	mama	chłopiec	dziecko
M. (kto? co?)	.....	.....	.....	.....
D. (kogo? czego?)	.....	.....	.....	.....
C. (komu? czemu?)	.....	.....	.....	.....
B. (kogo? co?)	.....	.....	.....	.....
N. (z kim? z czym?)	.....	.....	.....	.....
Msc. (o kim? o czym?)	.....	.....	.....	.....
W. O!	.....	.....	.....	.....

Właściwości odmiany rzeczowników

a) rzeczowniki rodzaju męskiego żywotne mają w liczbie pojedynczej **BIERNIK = DOPEŁNIACZOWI** (biernik równy dopełniaczowi), np.:

B.	D.	
psa	=	psa
Frania	=	Frania;

b) rzeczowniki nieżywotne: **BIERNIK = MIANOWNIKOWI**, np.:

B.	M.	
dom	=	dom
dąb	=	dąb
liść	=	liść;

c) rzeczowniki rodzaju męskiego osobowe w liczbie mnogiej: BIERNIK = DOPEŁNIACZOWI, np.:

B. D.
bogów = bogów;

d) rzeczowniki nieosobowe w liczbie mnogiej: BIERNIK = MIANOWNIKOWI, np.:

B. M.
koty = koty;

e) rzeczowniki osobowe rodzaju męskiego mają w mianowniku liczby mnogiej końcówkę **-owie**, jeżeli oznaczają stopnie pokrewieństwa lub stanowiska, np.: wujowie, dziadkowie, profesorowie;

f) rzeczowniki rodzaju męskiego i nijakiego mają w miejscowniku liczby pojedynczej końcówkę: **-e**, np.: o oknie, o chłopie; końcówkę **-ie** otrzymują te wyrazy, których temat jest zakończony spółgłoską twardą (prócz: k, g, ch, c, cz, dz, dź, sz, ż, rz), **wyjątki**: o domu, o synu, o panu lub końcówkę **-u**, jeżeli temat jest zakończony spółgłoską miękką lub k, g, ch, c, cz, dz, dź, sz, ż, rz, np.: o morzu, o piecu;

g) rzeczowniki żywotne rodzaju męskiego mają w dopełniaczu liczby pojedynczej końcówkę **-a**, np.: ucznia, konia;

h) męskie rzeczowniki nieżywotne mają w dopełniaczu końcówkę **-u**, np.: domu, stołu, lub **-a**, np.: młotka, noża;

i) niektóre rzeczowniki odmieniają się jak przymiotniki, taką odmianę nazywamy **przymiotnikową**. Dotyczy to przede wszystkim rzeczowników będących nazwami niektórych zawodów, np.: leśniczy, gajowy, motorniczy, myśliwy oraz nazwisk zakończonych na **-ski, -cki, -dzki**.

„Dziwne” rzeczowniki

1. Rzeczowniki: imię, cielę

	l. poj.	l. mn.	l. poj.	l. mn.
M. (kto? co?)	imię	imiona	cielę	cielęta
D. (kogo? czego?)	imienia	imion ∅	.....	.....

C. (komu? czemu?)	imieniu	imionom	.....
B. (kogo? co?)	imię	imiona	.....
N. (z kim? z czym?)	imieniem	imionami	.....
Msc. (o kim? o czym?)	imieniu	imionach	.....
W. O!	imię!	imiona!	.....

W rzeczownikach typu imię, cielę temat **rozszerza się** w liczbie pojedynczej o cząstkę **-eni, -ęci**, a w liczbie mnogiej o **-on, -ęt/ąt**. Spróbuj odmienić rzeczownik cielę.

2. Kolejną grupę „dziwnych” rzeczowników tworzą **rzeczowniki rodzaju męskiego** zakończone na **-anin**, np.: rzymianin, krakowianin, dworzanin, ziemianin. W tych rzeczownikach w liczbie mnogiej temat **ulega skróceniu o -in**, np.: krakowianin, krakowianie

	l. poj.	l. mn.
M. (kto? co?)	krakowianin-∅	krakowiani-e
D. (kogo? czego?)	krakowianin-a	krakowian-∅
C. (komu? czemu?)	krakowianin-owi	krakowian-om
B. (kogo? co?)	krakowianin-a	krakowian-∅
N. (z kim? z czym?)	krakowianin-em	krakowian-ami
Msc. (o kim? o czym?)	krakowianin-ie	krakowian-ach
W. O!	krakowianin-ie!	krakowiani-e!

Ćwiczenie

Odmień przez przypadki rzeczownik dworzanin, podkreśl końcówki fleksyjne.

dworzanin

M. (kto? co?)	.....
D. (kogo? czego?)	.....
C. (komu? czemu?)	.....
B. (kogo? co?)	.....
N. (z kim? z czym?)	.....

Msc. (o kim? o czym?) .....
 W. O! .....

3. Rzeczowniki **ucho, oko** mają dwa wzory odmiany w **liczbie mnogiej** zależnie od tego, co oznaczają: ucho – narząd słuchu czy ucho od dzban; oko – nazwa narządu wzroku czy nazwa oka w sieci:

Rzeczownik **uszy (narząd)** odmienia się tak: ale „uszy” dzban lub siatki to **ucha**:

M. (kto? co?)	uszy	ucha
D. (kogo? czego?)	uszu	uch Ø
C. (komu? czemu?)	uszom	uchom
B. (kogo? co?)	uszy	ucha
N. (z kim? z czym?)	uszami (rzadziej uszyma)	uchami
Msc. (o kim? o czym?)	uszach	uchach
W. O!	uszy!	ucha!

oko jako narząd odmienia się tak: ale jako **oko sieci**:

M. (kto? co?)	oczy	oka
D. (kogo? czego?)	oczuz	ok Ø
C. (komu? czemu?)	oczom	okom
B. (kogo? co?)	oczy	oka
N. (z kim? z czym?)	oczami (oczyma)	okami
Msc. (o kim? o czym?)	oczach	okach
W. O!	oczy!	oka!

4. Pewne kłopoty nastęrcza odmiana rzeczownika **ręka**, gdyż mówimy często „kobieta z dzieckiem na rękę”, ale i „mam coś na rękę”. Spróbujmy odmienić ten niesforny rzeczownik.

	l.poj.	l.mn.
M. (kto? co?)	ręka	ręce
D. (kogo? czego?)	ręki	rąk Ø
C. (komu? czemu?)	ręce	rękom
B. (kogo? co?)	rękę	ręce

N. (z kim? z czym?)	ręką	rękami
Msc. (o kim? o czym?)	ręce	rękach
W. O!	ręko!	ręce!

Poprawną odmianę tego rzeczownika pomoże ci zapamiętać rymowanka:

Tak odmieniaj „ręka”

Jak rzeczownik „męka”.

Forma „na rękę” – jest śladem **liczby podwójnej**. Kiedyś w języku polskim funkcjonowały trzy liczby: pojedyncza, podwójna i mnoga, np.:

rzeka	dwie rzece	trzy rzeki
l. pojedyncza	liczba podwójna	liczba mnoga

ręce – odmieniały się w liczbie podwójnej tak:

M.	dwie ręce
N.	dwoma rękoma
Msc.	w dwu rękę

Uwaga!

Zostały podane tylko formy, które przetrwały do dziś. Ślad liczby podwójnej znaleźć można u Adama Mickiewicza, czyli jeszcze w XIX w. oraz w przysłowiach, np.: „Mądrej głowie dość **dwie słowie**”.

5. Podczas odmiany przez przypadki należy pamiętać o **rzeczownikach obcego pochodzenia** zakończonych na **-um**, np.: **liceum, muzeum, studium, archiwum**. W liczbie pojedynczej zachowują one we wszystkich przypadkach końcówkę **-um**, ale w mnogiej:

M. (kto? co?)	muzea
D. (kogo? czego?)	muzeów
C. (komu? czemu?)	muzeom
B. (kogo? co?)	muzea
N. (z kim? z czym?)	muzeami
Msc. (o kim? o czym?)	muzeach
W. O!	muzea!

A teraz spróbuj sam:

- M. (kto? co?) ..... archiwa
D. (kogo? czego?) .....
C. (komu? czemu?) .....
B. (kogo? co?) .....
N. (z kim? z czym?) .....
Msc. (o kim? o czym?) .....
W. O! .....

Uwaga!

Rzeczowniki te odmieniają się jak rzeczowniki rodzaju nijakiego (z wyjątkiem dopełniacza – ów!).

6. Ostatnią grupą osobliwych rzeczowników są te spośród nich, które w ogóle się **nie odmieniają**, np.: rzeczowniki typu: kakao, wideo. Ponieważ są to **wyrazy zapożyczone**, a w języku polskim nie mamy rzeczowników zakończonych na dwie samogłoski, nie mamy więc wzorca ich odmiany. Podobnie jest z wyrazem **widzimisię**, który również jest nieodmienny.

7. Są i takie rzeczowniki, które podczas odmiany przez przypadki zmieniają się zupełnie, np.: rok – lata, człowiek – ludzie. Mówimy wtedy o **odmianie nieregularnej**.

Podsumujmy wszystkie wiadomości o rzeczowniku

I. Rzeczownik to **nazwa osób i rzeczy**, odpowiada na pytania: **kto? co?**

II. Jest **odmienną** częścią mowy, odmienia się przez: przypadki (czyli podlega **deklinacji**) i liczby, ma rodzaj (męski, żeński, nijaki – w liczbie pojedynczej; męskoosobowy i niemęskoosobowy – w liczbie mnogiej).

III. Rozróżniamy rzeczowniki: osobowe i nieosobowe, zmysłowe i umysłowe, żywotne i nieżywotne.

IV. Podczas odmiany przez przypadki część rzeczownika pozostaje niezmienna – **temat fleksyjny**, część ulega zmianie – **końcówka fleksyjna**. Końcówka fleksyjna może być „niewidoczna” i wtedy oznaczamy ją literą grecką $\emptyset$, a nazywamy zerem **końcówkowym**.

Ćwiczenia

1. W podanych rzeczownikach określ przypadek, liczbę, rodzaj:

- psa: .....
rowerem: .....
maku: .....
pannom: .....
stołach: .....
dziecka: .....
wachlarzem: .....
grochu: .....

2. Odmień przez przypadki następujące rzeczowniki i zaznacz końcówkę fleksyjną: malarz, stodoła, piec, trąbka, motyl, pianino, lekcje, kroki, miłość.

3. Pogrupuj poniższe rzeczowniki na żywotne i nieżywotne, osobowe i nieosobowe:

masło, koszula, koza, butelka, chłopiec, sprzedawczyni, asfalt, poduszka, niemowlę, matka, ojciec, pies, kanarek, drzewo, motyl, kwiat, robotnik.

rzeczowniki żywotne: .....

rzeczowniki nieżywotne: .....

rzeczowniki osobowe: .....

rzeczowniki nieosobowe: .....

CZASOWNIK

Czas już na otwarcie drugiej koperty, tym razem przyjrzymy się bliżej czasownikowi.

Zapamiętaj!

Czasownik to odmienna część mowy o którą pytamy: **co robi?** np.: śpiewa, rysuje; **co się z nim dzieje?**, np.: błyska się, dnieje, świta, spada, nadchodzi. Czasownik jest nazwą **stanu** lub **czynności**.

Wyróżniamy kilka postaci czasownika

(dla ciekawych **gerundium**, np.: czytanie – **rzeczownikowa postać czasownika**)

Uwaga!

Bezokolicznik jest podstawową formą czasownika, która nie zawiera wiadomości o okolicznościach, w jakich odbywa się czynność, np.: czytać, pisać, uczyć. Nie możemy nic więcej powiedzieć o czynności: ani kto ją wykonuje, ani kiedy. Charakterystyczne końcówki **-ć, -c** pozwalają bez trudu rozpoznać bezokolicznik.

Uwaga!

Słowo osobowe, czyli **osobowa forma czasownika**:
Czasownik jest odmiennym słowem.
Odmienia się on, proszę was,
Przez: rodzaj, liczbę i osobę,
Strony, tryby oraz czas.

Odmiana przez osoby i liczby

Zapamiętaj!

Czasownik odmienna się przez **osoby**, czyli podlega **koniugacji**.

Na podstawie osobowej formy czasownika możemy wywnioskować, kto jest wykonawcą danej czynności, np.: pisał, czytała, piszę, czytasz:

pisał – kto? – jakiś **on**
 czytała – kto? – jakaś **ona**
 piszę – kto? – **ja**
 czytasz – kto? – **ty**

Wyróżniamy sześć osób czasownika: trzy w liczbie pojedynczej i trzy w liczbie mnogiej.

liczba pojedyncza	liczba mnoga
1. ja	1. my
2. ty	2. wy
3. { on ona ono	3. { oni one

Odmieńmy dla wprawy czasownik, którego bezokolicznik brzmi – pisać.

liczba pojedyncza	liczba mnoga
1. ja piszę	1. my piszemy
2. ty piszesz	2. wy piszecie
3. { on ona pisze ono	3. { oni one piszą

Zauważyłeś już zapewne, że czasowniki odmieniają się **przez liczby**: pojedynczą i mnogą (którą przybiera czasownik, gdy wykonawców czynności jest więcej).

Rodzaj

Rodzaj, czyli możliwość wyrażania płci wykonawcy czynności, jest jedną z kategorii czasownika. W liczbie pojedynczej wyróżniamy trzy rodzaje: **męski**, np.: stał, podziwiał, **żeński**, np.: stała, podziwiała oraz **nijaki**, np.: stało, podziwiała. A jak wygląda ta kwestia w liczbie mnogiej? Sprawdźmy:

oni, np.: mężczyźni **stali** (r. męski);
oni, np.: chłopcy **stali** (r. męski);
one, np.: dziewczęta **stały** (r. żeński);
one, np.: kobiety **stały** (r. żeński);
one, np.: stoły **stały** (r. męski);
one, np.: dzieci **stały** (r. nijaki).

Okazuje się, że w **liczbie mnogiej** występują tylko **dwa rodzaje**. Pierwszy, o którym stwierdzamy **oni** (panowie, chłopcy), dotyczy tylko rzeczowników osobowych rodzaju męskiego – ten rodzaj czasownika nazywamy **męskoosobowym** (dotyczy tylko osób mężczyzn). Drugi rodzaj, który mają wszystkie czasowniki łączące się z formą **one**, dotyczy rzeczowników rodzaju żeńskiego i nijakiego oraz nieosobowych. Rodzaj ten nazywamy **niemęskoosobowym**.

Zapamiętaj!

Rodzaje czasownika:

liczba pojedyncza	}	r. męski (on)
		r. żeński (ona)
		r. nijaki (ono)
liczba mnoga	}	r. męskoosobowy (oni)
		r. niemęskoosobowy (one)

Strona

Strony pozwalają odróżnić wykonawcę czynności od przedmiotu czynności i ustalić, jakie związki zachodzą pomiędzy nimi.

Jeżeli mówimy: myję, jem, budujesz, to za pomocą czasownika **sygnalizujemy wykonywanie** jakiejś **czynności** przez kogoś. Ktoś coś robi, czyni. Taką formę nazywamy **stroną czynną** czasownika.

Ale jeżeli powiemy: myję się, czeszę się, to udzielimy informacji o tym, że **sami wykonujemy czynność**, innymi słowy jesteśmy jej wykonawca-

mi. Ponieważ w tej formie kierunek czynności zwrócony jest ku wykonawcy, nazwano ją **stroną zwrotną**. Typowe dla strony zwrotnej jest użycie zaimka zwrotnego „się” po czasowniku, np.: kąpię się, myję się.

Za pomocą trzeciej strony czasownika wyrażamy **uleganie czyjejs czynności**. Ponieważ w tej formie podmiot czynności jest bierny, nazwano ją **stroną bierną**. Jest ona zbudowana z czasownika: „być” oraz formy przymiotnikowej czasownika, np.: jest myty, jest budowany, był zrobiony.

Zapamiętaj!

Strony czasownika — czynna (np.: śpiewam, myśli, czeszą)
 zwrotna (np.: czeszę się, myję się)
 bierna (np.: jest myty, jest czesany)

Ćwiczenie

Utwórz formy wszystkich stron czasownika od podanych wyrazów:

czasownik	strona czynna	strona zwrotna	strona bierna
bić	.....	.....	.....
gorszyć	.....	.....	.....
płoszyć	.....	.....	.....
włączać	.....	.....	.....
rozbijać	.....	.....	.....
badać	.....	.....	.....
kryć	.....	.....	.....

Tryb

Za pomocą odpowiedniego trybu przedstawiamy stosunek czynności lub stanu do rzeczywistości. **Tryb oznajmujący** zawiera wiadomość o wy-

konywaniu jakiejś rzeczywistej czynności, np.: podlewasz, myję, jem, zmywałam, cesał, uciekali. Jeżeli natomiast użyjemy formy: podlałbym, umyłbym, zmywalibyśmy, to wyrazimy pogląd, że istotnie moglibyśmy coś zrobić, ale jeszcze tego nie robimy – przypuszczamy, że moglibyśmy tę czynność wykonać, choć jest ona w jakiś sposób czymś uwarunkowana. Taka postać to **tryb przypuszczający**. Ma on charakterystyczne końcówki: **-bym, -byś, -by**, np.:

1. poj.	1. mn.
1. ja pisał bym	1. my pisałi byśmy
2. ty pisał byś	2. wy pisałi byście
3. { on pisał by ona pisał aby ono pisał oby	3. { oni pisałi by one pisałi by

Tryb rozkazujący umożliwia wyrażenie czynności nakazania przez mówiącego, np.: myj! pisz! – jest to czynność nierzeczywista, wyłącznie nakazana przez mówiącego.

Przyjrzyjmy się odmianie czasownika „pisać” w trybie rozkazującym:

1. poj.	1. mn.
1. ja —	1. my pisz my!
2. ty pisz!	2. wy pisz cie!
3. { on niech pisz! ona niech pisz! ono niech pisz!	3. { oni niech pisz ą! one niech pisz ą!

Zauważ, że czasownik „pisać” w trybie rozkazującym nie ma formy 1. os. 1. poj. – ja. Cóż – rzadko się zdarza, że sami sobie rozkazujemy, choć czasem, np.: w sformułowaniu „Niech zginę” – można spotkać 1. os. 1. poj. trybu rozkazującego.

Ciekawą konstrukcją ma 3. os. 1. p. i mn. trybu rozkazującego, która składa się z dwóch wyrazów: „**niech**” oraz czasownika. Tylko taka konstrukcja jest poprawna!

Zapamiętaj!

Tryby czasownika:

- Tryby
  - o**znajmujący**, np.: idę, zobaczę
  - pr**zypuszczający**, np.: poszłabym, zobaczyłbyś
  - rozk**azujący**, np.: idź!, niech zobaczą!

Ćwiczenie

Zamień czasowniki w podanych zdaniach na formy w trybie rozkazującym i przypuszczającym.

Przykład:

Janek odrabia lekcje.

tryb rozkazujący: Niech Janek odrobi lekcje!

tryb przypuszczający: Odrobiłby Janek lekcje.

A teraz spróbuj sam:

Anka piecze ciasto.

tryb rozkazujący: .....

tryb przypuszczający: .....

Robert wyprowadził psa na spacer.

tryb rozkazujący: .....

tryb przypuszczający: .....

Edyta nakłoniła Kaśkę do nauki.

tryb rozkazujący: .....

tryb przypuszczający: .....

Czas

Czas to kategoria, za pomocą której możemy wyrazić stosunek momentu dokonania czynności do chwili jej stwierdzenia. Jeżeli coś dzieje się w chwili, gdy o tym mówimy, wówczas mamy do czynienia z **czasem teraźniejszym**, np.: idę do sklepu (kiedy? teraz), śpiewam piosenkę (kiedy? teraz).

Jeżeli pomiędzy czynnością określoną czasownikiem, a chwilą mówienia o niej występują jakieś rozbieżności, używamy czasu przeszłego lub przyszłego w zależności od tego, co było pierwsze: czynność, czy nasze mówienie o niej. Za pomocą **czasu przeszłego** nazywamy wydarzenie wcześniejsze niż chwila mówienia o nim, np.: pisałem (kiedy? wczoraj), usiedliśmy (kiedy? wczoraj).

Za pomocą **czasu przyszłego** nazywamy wydarzenie późniejsze niż chwila mówienia o nim. Rozróżniamy dwa typy czasu przyszłego: **prosty i złożony**. Forma czasu przyszłego prostego składa się z czasownika dokonanego, np.: opowiem, zobaczę, narysuję. Ale tę samą treść można również wyrazić tak: będę rysować lub będę rysowała. Taką postać czasu przyszłego nazywamy **złożoną**, gdyż składa się ona z dwóch części: formy osobowej czasownika „być” oraz osobowej formy czasownika lub: z formy osobowej czasownika „być” oraz bezokolicznika. Obie konstrukcje są prawidłowe.

Zapamiętaj!

Czasy czasownika

- **teraźniejszy**, np.: rysuję
- **przeszły**, np.: rysowałam
- **przyszły**
  - **prosty**, np.: narysuję
  - **złożony**, np.: będę rysować lub będę rysowała

Ćwiczenie

Zamień formy czasowników w poniższym tekście („Dziewczyna” nr 1, styczeń 1997) na formy czasu teraźniejszego:

„Kryśka namówiła naszą wychowawczynię, żeby poszła z nami do dyskoteki. Ciekawe, jak jej się to udało? Klub, w którym wylądowaliśmy, nie jest może najfajniejszy, ale co tam. Najgorsze, że wszyscy chłopcy z naszej klasy zamiast tańczyć, siedzieli w kółeczku jacyś tacy zmęczeni i markotni.”

A teraz czasowniki w formie czasu teraźniejszego zamień na formy czasu przeszłego (tekst również z „Dziewczyny” nr 1, styczeń 1997):

„Na ogół mamy w życiu kontakty z wieloma ludźmi: rodziną, klasą, nauczycielami, znajomymi «z podwórka», kumplami z paczki. Zazwyczaj «porządkujemy» sobie tych ludzi w grupy, łącząc ich na podstawie wspólnych cech: poglądów, religii, wieku, stroju, pokrewieństwa, zainteresowań itp. Sami mamy potrzebę przynależności, bo bycie w grupie jest szalenie ważne dla większości ludzi.”

Aspekt

Ostatnią właściwością czasownika jest jego postać lub, jak mawiają inni, **aspekt**. Jeżeli zestawimy ze sobą takie pary czasowników:

I	II
rysować	narysować
iść	pójść
czytać	przeczytać
śpiewać	zaśpiewać

okaże się, że jedna grupa to nazwy czynności lub stanów, które w całości lub w swej części skończyły się i taką postać czasownika nazywamy **dokonaną** (wśród naszych przykładów jest to grupa II). Natomiast grupa I to nazwy czynności lub stanów, które się nie skończyły i taką postać nazywamy **niedokonaną**.

Jak najprościej sprawdzić czy dany czasownik jest dokonany, czy niedokonany? Otóż najwygodniej jest ułożyć od formy bezokolicznika (forma zakończona na -ć, -c) 1. osobę czasu teraźniejszego, np.: **napisać** – 1. os. cz.

ter. – **napiszę**; **pisać** – 1. os. cz. ter. – **piszę**. Zauważ, że w czasowniku **napisać** – 1. os. cz. ter. – napiszę – ma **znaczenie czasu przyszłego** (kiedy napiszesz? później, jutro), a ta sama forma w czasowniku **pisać** – 1. os. cz. ter. – piszę – ma **znaczenie czasu teraźniejszego**.

Zapamiętaj!

Czasownik dokonany to taki, który jest określeniem czynności **zakończonej**. W 1. os. cz. ter. ma znaczenie czasu przyszłego.

Czasownik niedokonany jest określeniem czynności, która **jeszcze trwa**. W 1. os. cz. ter. ma znaczenie czasu teraźniejszego.

Ćwiczenie

Sprawdź, które czasowniki są dokonane, a które niedokonane: myć, umyć, kwitnąć, zakwitnąć, przeczytać, iść, malować, umalować. Wpisz je do poniższej tabeli

czasowniki dokonane	czasowniki niedokonane

Imiesłowy

Zastanówmy się najpierw nad przykładem wypowiedzenia:

Siedzący człowiek czytał gazetę.

„**Siedzący**” – to wyraz powstały od bezokolicznika – „**siedzieć**”, ale zapytamy o niego **jaki?** (człowiek), czyli pytaniem o przymiotnik. Obie czynności sygnalizowane w tym zdaniu odbywają się równocześnie, tzn. człowiek ów siedział i czytał jednocześnie. Taką postać czasownika nazywamy **imiesłowem przymiotnikowym czynnym**.

Zapamiętaj!

Imiesłów przymiotnikowy czynny oznacza czynność lub stan równoczesny wobec czynności wyrażonej przez czasownik w formie osobowej. Imiesłowy przymiotnikowe czynne tworzymy od **czasowników niedokonanych** przez dodanie końcówki **-ący, -ąca, -ące**.

Spójrz na następujący przykład:

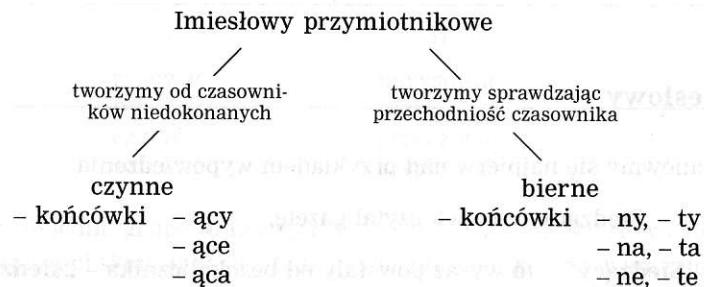
Kupiony ser leży na stole.

Jak powstał wyraz „**kupiony**”? – Znowu mamy wyraz, który powstał od czasownika (**kupić**), ale odpowiada na pytania *jaki? który?*, czyli na pytania przymiotnika – ma właściwości przymiotników i czasowników. Czy rozpoznajesz formę „**kupiony**”? Masz rację, to część **strony biernej** czasownika. Taki wyraz nazywamy **imiesłowem przymiotnikowym biernym**.

Zapamiętaj!

Imiesłów przymiotnikowy bierny oznacza właściwość przedmiotów spowodowaną przez czyjąś czynność. Tę formę tworzymy sprawdzając **przechodność** danego czasownika, czyli tworząc jego stronę bierną. Końcówki tego imiesłowu to **-ny, -na, -ne, -ty, -ta, -te**.

Zanalizujmy zdanie:

Siedząc rozmyślałem o przeczytanej książce.

Tym razem podmiot wykonywał czynność rozmyślania **siedząc**, czyli czynność siedzenia towarzyszyła czynności rozmyślania. Forma „**siedząc**” to

imiesłów przysłówkowy (zapytasz o niego **jak?**, a to jest pytanie o przysłówkę), który jest nazwą czynności lub stanu towarzyszących innej czynności lub stanowi. Jeżeli te dwa zdarzenia przebiegają równocześnie, wówczas mamy do czynienia z **imiesłowem przysłówkowym współczesnym**.

Zapamiętaj!

Imiesłów przysłówkowy współczesny to określenie równoczesności wydarzenia, którego nazwą jest imiesłów z wydarzeniem nazwanym w formie osobowej czasownika, np.: **Wychodzę, nie żegnając się**. Imiesłowy przysłówkowe współczesne tworzone są od **czasowników niedokonanych** przez dodanie końcówki **-ąc**.

Teraz zwróćmy uwagę na zdanie:

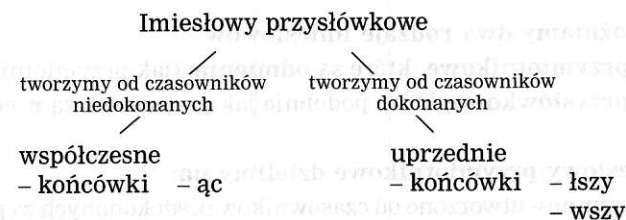
Wyszedszy z domu udałam się na spacer.

Tym razem wydarzenie określone wyrazem „**wyszedszy**” jest wcześniejsze niż czynność wyrażona czasownikiem. Taki imiesłów nosi nazwę **imiesłowu przysłówkowego uprzedniego**.

Zapamiętaj!

Imiesłowy przysłówkowe uprzednie to nazwy czynności zakończonych, wcześniejszych niż czynności wyrażone osobową formą czasownika, np.: **Przekroczywszy** próg domu **przywitał się** z dziewczyną. Formy te tworzymy od **czasowników dokonanych** poprzez dodanie końcówki **-wszy** (jeżeli temat czasownika kończy się na spółgłoskę, np.: **padłszy**) lub **-wszy** (jeżeli temat czasownika kończy się na samogłoskę, np.: **zdząwszy**).

Pisownia „nie” z imiesłowami

Pisownia rozdzielna:

a) z imiesłowami przymiotnikowymi czynnymi i biernymi, jeśli pełnią rolę **czasownika**, np.: nie umyły, tzn. taki, którego nie umyto; nie sprzątnięty, tzn. taki, którego nie sprzątnięto; nie pracujący, tzn. taki, który nie pracuje;

b) z imiesłowami przysłówkowymi współczesnymi i uprzednimi, np.: nie zabrawszy, nie wiedząc, nie poszedłszy.

Pisownia łączna:

c) z imiesłowami przymiotnikowymi czynnymi i biernymi, jeśli mają znaczenie **przymiotnika**, np.: nieżyjący – zmarły, nierozgarnięty – głupi, nieugięty, nieustępliwy.

Uwaga!

W razie wątpliwości, dotyczących przymiotnikowego lub czasownikowego znaczenia imiesłowu, autorzy najnowszego *Słownika ortograficznego* (PWN, Warszawa 1997) zalecają **pisownię łączną**.

Podsumujmy wszystkie wiadomości dotyczące imiesłówów

I. Rozróżniamy dwa rodzaje imiesłówów:

- przymiotnikowe, które są **odmienne** (jak przymiotnik);
- przysłówkowe, które podobnie jak przysłówki są **nieodmienne**.

II. Imiesłowy przymiotnikowe dzielimy na:

- czynne** – utworzone od czasowników niedokonanych za pomocą końcówki **-ący, -ąca, -ące**;

- biernie** – które są częścią strony biernej czasownika, zatem przed utworzeniem takiego imiesłowu należy sprawdzić jego **przechodność**. Końcówki tych imiesłówów to: **-ny, -na, -ne, -ty, -ta, -te**.

III. Imiesłowy przysłówkowe dzielimy na:

- współczesne** – tworzymy je od czasowników niedokonanych przez dodanie końcówki **-ąc**;
- uprzednie** – tworzymy je od czasowników dokonanych przez dodanie końcówki **-wszy lub -wszy**.

Uwaga!

Bywa, że tak samo brzmiący imiesłów piszemy w połączeniu z „nie” dwojako – jest to zależne od znaczenia i kontekstu wypowiedzi, np.: Dużą grupę społeczności stanowili **niewierzący**. **Nie wierzący** dotąd w duchy uwierzyli w nie.

Ćwiczenie

Spróbuj uzupełnić tabelę:

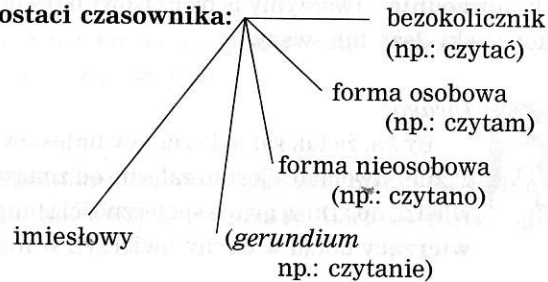
bezokolicznik	1. os. cz. ter.	Imiesłowy			
		przymiotnikowe		przysłówkowe	
		czynne	biernie	współczesne	uprzednie
pisać	piszę niedokonany	piszący	pisany	pisząc	_____
napisać	napiszę dokonany	_____	napisany	_____	napisawszy
malować	.....	.....	.....	.....	.....
kochać	.....	.....	.....	.....	.....
spać	.....	.....	.....	.....	.....
zasnąć	.....	.....	.....	.....	.....
zaśpiewać	.....	.....	.....	.....	.....

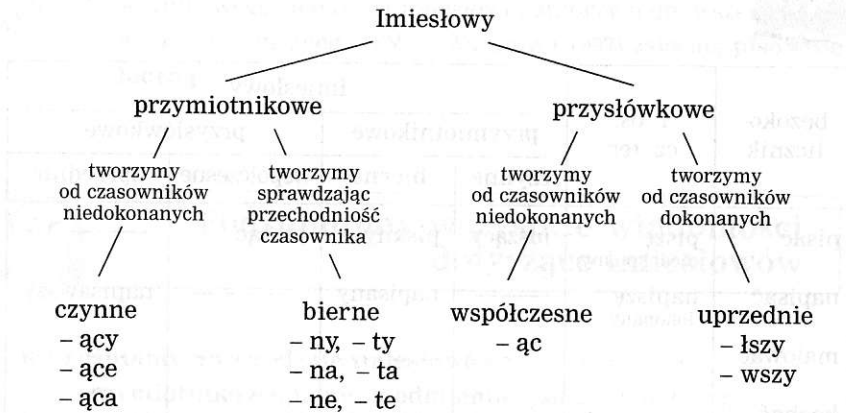
Podsumujmy wszystkie wiadomości o czasowniku

I. Czasownik to nazwa czynności lub stanu, odpowiada na pytania: co robi?, co się z nim dzieje? Jest odmienną częścią mowy.

II. Rozróżniamy 5 postaci czasownika:

III. Imiesłowy możemy podzielić na:

IV. Ponadto rozróżniamy kategorie czasownika:

a) **osoby** (ja, ty, on, ona, ono, my, wy, oni, one) – razem 6 osób w obu liczbach (formy ona, ono, one są związane z rodzajem czasownika, podstawowe są dla nich formy on, oni);

b) **liczby** – liczba pojedyncza i mnoga;

c) **rodzaje**: męski (on), żeński (ona) i nijaki (ono) w liczbie pojedynczej oraz męsko- (oni) i niemęskoosobowy (one) w liczbie mnogiej;

d) **strony** – czynna (np.: myję), bierna (np.: jest myte), zwrotna (np.: myję się);

e) **tryby** – oznajmujący (śpiewam), przypuszczający (śpiewałabym), rozkazujący (śpiewaj!);

f) **czasy** – teraźniejszy (np.: piszę), przeszły (np.: pisałam), przyszły prosty (np.: napiszę), przyszły złożony (np.: będę pisać lub będę pisała);

g) **aspekt** lub postać – czasowniki dokonane i czasowniki niedokonane.

Ćwiczenie

Określ wszystkie właściwości podanych niżej czasowników.

Przykład:

wzięliśmy – 1. os. l. mn., czas przeszły, r. męskoosobowy, strona czynna, tryb oznajmujący, czasownik dokonany.

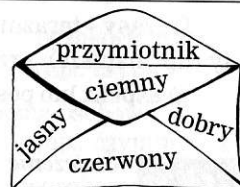
A teraz spróbuj sam:

- pójdę – .....
- zaśpiewalibyście – .....
- odejdź! – .....
- będę siedł – .....
- jest składany – .....
- piję – .....
- zrobiłabym – .....
- pomóżcie! – .....
- rozpląkało się – .....
- zdenerwowała się – .....
- zdjęliście – .....
- odrobiłem – .....

obejrzał – .....
rozwiń! – .....
zszedłbyś – .....

PRZYMIOTNIK

Otwórzmy trzecią kopertę z napisem „przymiotnik” i sprawdźmy, co się w niej kryje.

Zapamiętaj!

Przymiotnik to nazwa cechy, jest odmienną częścią mowy, o którą pytamy:

jaki? który? czyj? (oczywiście jeżeli uwzględnimy zmianę rodzaju, pytań będzie o wiele więcej: jaki? jaka? jakie? który? która? które? czyj? czyja? czyje?).

Na pytanie **jaki?** odpowiadają przymiotniki: mały, dobry, zielony; na pytanie **który?** odpowiadają przymiotniki, za pomocą których wyodrębniamy jakiś przykład **spośród wielu**, np.: krakowski (spośród wielu miast). Na pytanie **czyj?** odpowiadają przymiotniki będące określeniami **przynależności**, np.: związkowy.

Przymiotnik odmienia się przez **przypadki** (czyli podlega deklinacji), ma dwie **liczby** (pojedynczą i mnogą) oraz **rodzaj i stopień**.

Przypadek, liczba, rodzaj

Odmieńmy dla porządku i wprawy przymiotnik „zielony” w liczbie pojedynczej:

M. (kto? co?)	zielony (np.: liść)	zielona (np.: suknia)	zielone (np.: drzewo)
D. (kogo? czego?)	zielonego	zielonej	zielonego
C. (komu? czemu?)	zielonemu	zielonej	zielonemu

B. (kogo? co?)	zielony	zieloną	zielone
N. (z kim? z czym?)	zielonym	zieloną	zielonym
Msc. (o kim? o czym?)	zielonym	zielonej	zielonym
W. O!	zielony!	zielona!	zielone!

Jak zauważyłeś, w liczbie pojedynczej przymiotnik ma trzy rodzaje: **męski, żeński i nijaki**.

Sprawdźmy jeszcze, jak zachowują się przymiotniki w liczbie mnogiej. W tym celu odmiemy wyraz „wysoki”:

M. (kto? co?)	wysocy (np.: chłopcy)	wysokie (dziewczyny)	wysokie (dzieci)
D. (kogo? czego?)	wysokich	wysokich	wysokich
C. (komu? czemu?)	wysokim	wysokim	wysokim
B. (kogo? co?)	wysokich	wysokie	wysokie
N. (z kim? z czym?)	wysokimi	wysokimi	wysokimi
Msc. (o kim? o czym?)	wysokich	wysokich	wysokich
W. O!	wysocy!	wysokie!	wysokie!

Zwróć uwagę, że w liczbie mnogiej przymiotnik może przyjmować tylko dwa **rodzaje**: jeden dotyczy wszystkich rzeczowników rodzaju męskiego oznaczających ludzi, to tzw. **rodzaj męskoosobowy**; drugi obejmuje wszystkie inne rzeczowniki, to tzw. **rodzaj niemęskoosobowy**.

Wiesz już, że przymiotniki odmieniają się przez: przypadki, liczby i rodzaje. Ale uwaga: jest grupa przymiotników **nieodmiennych**, np.: blond, bordo – są to wyrazy obcego pochodzenia i jako takie są nieodmienne.

Stopień

Stopniując przymiotnik uwzględniamy różny stopień natężenia cechy, którą za pomocą niego nazywamy.

Zapamiętaj!

Wyróżniamy **trzy stopnie** przymiotnika: stopień **równy** (np.: mały, spokojny), stopień **wyższy** (np.: **mniejszy**, spokojniejszy), stopień **najwyższy** (np.: **najmniejszy**, najspokojniejszy).

Taki sposób stopniowania polega na dodaniu przyrostka **-szy** w stopniu wyższym i przedrostka **naj-** w stopniu najwyższym. Ale można stopniować również w inny sposób: stopień równy, np.: **zielony**, zły; stopień wyższy, np.: **bardziej zielony**, bardziej zły; stopień najwyższy, np.: **najbardziej zielony**, najbardziej zły. Sposób, który polega na dodaniu w stopniu wyższym słowa „bardziej” a w stopniu najwyższym słowa „najbardziej” nazywamy **opisowym sposobem stopniowania**. W tym stopniowaniu sam przymiotnik nie ulega zmianie, natomiast stopniuje się dodany do niego przysłówki.

Trzeci sposób stopniowania nazywa się **nieregularnym**, gdyż tu zmianie ulega cały wyraz: stopień równy, np.: **zły**, dobry; stopień wyższy, np.: **gorszy**, lepszy; stopień najwyższy, np.: **najgorszy**, najlepszy. Podczas nieregularnego stopniowania przymiotników pojawiają się dwa zupełnie inne wyrazy, dwa różne przymiotniki, np.: **dobry**, **lepszy**.

Podsumujmy wszystkie wiadomości o przymiotniku

I. Przymiotnik to nazwa cechy, odpowiada na pytania: **jaki? który? czyj?**

II. Przymiotnik jest **odmienną** częścią mowy. Odmienna się przez: **przypadki, liczby i rodzaje**, ulega **stopniowaniu**:

- a) **zwykłemu** (dodanie **-szy** w II. stopniu oraz przedrostka **-naj** w III.);
- b) **opisowemu** (dodanie przysłówka: „bardziej” w II. stopniu i „najbardziej” w III.);
- c) **nieregularnemu** (wymianie ulega cały przymiotnik).

Cwiczenie

Określ właściwości podanych przymiotników

Przykład:

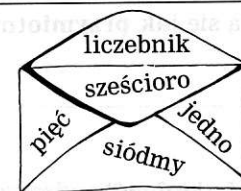
weśoly – M. I. p., rodzaj męski, stopień równy

A teraz spróbuj sam:

- najśłodszy – .....
- gorszy – .....
- fioletowy – .....
- złego – .....
- dobrym – .....
- cierpliwą – .....
- najweselszego – .....
- grubemu – .....
- bardziej zdolne – .....
- gorszych – .....

LICZEBNIK

Otwórzmy czwartą kopertę z napisem: liczebnik i odkryjmy właściwości tej części mowy.

Zapamiętaj!

Liczebnik służy do oznaczania ilości przedmiotów i osób. Jest to odmienna część mowy, która odpowiada na pytania: **ile? który z kolei?**

Liczebniki możemy podzielić na kilka grup:

1. Liczebniki **główne**, np.: pięć, jeden, sto.
2. Liczebniki **porządkowe** – często wyodrębniamy przedmiot licząc miejsce, które on zajmuje w szeregu innych przedmiotów, pytamy wtedy **który z kolei?**, np.: pierwszy, trzeci, dziesiąty.
3. Liczebniki **zbiorowe** – określenia pewnych zbiorów, gromad przedmiotów, np.: pięcioro, troje (drzwi).

4. Liczebniki **wielokrotne** – określenia faktu jakiejś powtarzalności, np.: dwukrotnie, pięciokrotny.

5. Liczebniki **mnożne** – określenia ilości części wchodzących w skład jakiegoś przedmiotu, np.: potrójna (grubość), podwójny (zysk), poczwórna (sklejka).

6. Liczebniki **ułamkowe** – określenia części czegoś; kiedyś były bardzo popularne, dziś w powszechnym użyciu stosuje się np. takie: pół (1/2), półtora (1, 1/2), ćwierć (1/4), a dawniej np.: 2 1/2 określano jako półtrzecia; 3 1/2 określano jako półczwarta; 4 1/2 określano jako półpiąta; 5 1/2 określano jako półszósta; 6 1/2 – półsiódma; 7 1/2 – półósma.

Liczebniki możemy dodatkowo podzielić na: **proste i złożone** (składające się z wielu wyrazów).

Jak odmieniają się liczebniki?

Otóż liczebniki: **główny** – jeden (1), **mnożne** (np.: podwójny), **wielokrotne** (np.: dwukrotnie), **porządkowe** (np.: czwarty, dziesiąty) odmieniają się **jak przymiotniki**:

	forma		
	r. męskiego	r. żeńskiego	r. nijakiego
M. (kto? co?)	jeden ∅	jedna	jedno
D. (kogo? czego?)	jednego	jednej	jednego
C. (komu? czemu?)	jednemu	jednej	jednemu
B. (kogo? co?)	jednego	jedną	jedno
N. (z kim? z czym?)	jednym	jedną	jednym
Msc. (o kim? o czym?)	jednym	jednej	jednym
W. O!	jeden ∅	jedna!	jedno!

Odmiana liczebnika „dwa”

Formy liczebnika zależą przede wszystkim od rodzaju rzeczownika z nim związanego.

forma męskoosobowa   niemęskoosobowa i nijaka

M. (kto? co?)	dwaj (panowie)	dwa (zeszyty, pióra)
D. (kogo? czego?)	dwóch / dwu	dwóch / dwu
C. (komu? czemu?)	dwóm / dwom / dwu	dwóm / dwom / dwu
B. (kogo? co?)	dwóch / dwu	dwa
N. (z kim? z czym?)	dwoma	dwoma
Msc. (o kim? o czym?)	dwóch / dwu	dwóch / dwu
W. O!	dwaj!	dwa!

forma żeńska

M. (kto? co?)	dwie (książki)
D. (kogo? czego?)	dwóch / dwu
C. (komu? czemu?)	dwu / dwóm / dwom
B. (kogo? co?)	dwie
N. (z kim? z czym?)	dwoma / dwiema
Msc. (o kim? o czym?)	dwóch / dwu
W. O!	dwie

Odmiana liczebników: „trzy” i „cztery”

	forma	
	męskoosobowa	niemęskoosobowa
M. (kto? co?)	trzej (chłopcy)	trzy (kobiety, pola, stoły)
D. (kogo? czego?)	trzech	trzech
C. (komu? czemu?)	trzem	trzem
B. (kogo? co?)	trzech	trzy
N. (z kim? z czym?)	trzema	trzema
Msc. (o kim? o czym?)	trzech	trzech
W. O!	trzej!	trzy!

Ćwiczenia

Spróbuj w taki sam sposób odmienić liczebnik cztery

	forma	
	męskoosobowa	niemęskoosobowa
M. (kto? co?)	.....	.....
D. (kogo? czego?)	.....	.....
C. (komu? czemu?)	.....	.....
B. (kogo? co?)	.....	.....
N. (z kim? z czym?)	.....	.....
Msc. (o kim? o czym?)	.....	.....
W. O!	.....	.....

Odmiana liczebnika „pięć”

– typowego przedstawiciela liczebników głównych

	forma	
	męskoosobowa	niemęskoosobowa
M. (kto? co?)	pięciu (panów)	pięć (pań)
D. (kogo? czego?)	pięciu	pięciu
C. (komu? czemu?)	pięciu	pięciu
B. (kogo? co?)	pięciu	pięć
N. (z kim? z czym?)	pięciu/pięcioma	pięciu/pięcioma
Msc. (o kim? o czym?)	pięciu	pięciu
W. O!	pięciu!	pięć!

Uwaga!

Tak samo odmieniają się liczebniki: sześć, siedem, osiem, dziewięć, dziesięć. Podobną odmianę mają liczebniki: 11–19, 20, 30, 40, 50–90, 100, 200, 300, 400.

Odmiana liczebnika „pięćset”

Liczebnik „pięćset” przybiera te same końcówki co „pięć”, ale łączy się one z pierwszą częścią wyrazu, druga jego część -set nie zmienia się:

	forma	
	męskoosobowa	niemęskoosobowa
M. (kto? co?)	pięćset	pięćset
D. (kogo? czego?)	pięćset	pięćset
C. (komu? czemu?)	pięćset	pięćset
B. (kogo? co?)	pięćset	pięćset
N. (z kim? z czym?)	pięćset	pięćset
Msc. (o kim? o czym?)	pięćset	pięćset
W. O!	pięćset!	pięćset!

Uwaga!

Podobnie odmieniają się liczebniki 600, 700, 800, 900.

Odmiana liczebnika „tysiąc”

Liczebnik 1000 – „tysiąc” – ma odmianę rzeczownikową, odmienia się tak samo, jak np.: miesiąc:

M. (kto? co?)	tysiąc	miesiąc
D. (kogo? czego?)	tysiąca	miesiąca
C. (komu? czemu?)	tysiącowi	miesiącowi
B. (kogo? co?)	tysiąc	miesiąc
N. (z kim? z czym?)	tysiącem	miesiącem
Msc. (o kim? o czym?)	tysiącu	miesiącu
W. O!	tysiącu!	miesiącu!

Odmiana liczebników zbiorowych, np.: dwoje, czworo

M. (kto? co?)	dwoje	czworo
D. (kogo? czego?)	dwojga	czworga
C. (komu? czemu?)	dwojgu	czworgu
B. (kogo? co?)	dwoje	czworo
N. (z kim? z czym?)	dwojgiem	czworgiem
Msc. (o kim? o czym?)	dwojgu	czworgu
W. O!	dwoje!	czworo!

Odmiana liczebników złożonych, tzn. takich, które składają się z kilku cyfr np.: 123, 575 itd.

a) w liczebnikach złożonych od pięćdziesiąt do dziewięćdziesiąt (50–90) i w liczebnikach trzysta (300) i czterysta (400) odmienia się tylko drugi człon, np.: M. pięćdziesiąt, B. pięćdziesięciu itd.;

b) w liczebnikach od pięćset do dziewięćset (500–900) odmienia się tylko pierwszy człon – końcówka -set jest niezmienna, np.: M. pięćset, D. pięćuset;

c) w liczebnikach dwanaście (12), dwadzieścia (20) i dwieście (200) odmieniają się obydwa człony, np.: M. dwanaście, B. dwunastu; M. dwadzieścia, B. dwudziestu; M. dwieście, B. dwustu;

d) złożone liczebniki główne odmieniają się jak liczebniki proste, tzn. przez rodzaje: męskoosobowy i niemęskoosobowy, np.:

forma męskoosobowa

pięćdziesięciu (uczniów)
pięćuset (uczniów)

forma niemęskoosobowa

pięćdziesiąt (uczennic, domów)
pięćset (kobiet)

e) w złożonych liczebnikach głównych wielowyrazowych, np.: sto dwadzieścia trzy (123) – odmieniają się przez przypadki i rodzaje albo wszystkie człony, albo tylko te, które oznaczają dziesiątki i jedności, np.: Sprawozdanie ze (123) sto dwudziestej trzeciej konferencji. Przyglądam się (1422) tysiącowi czterystu dwudziestu dwu uczniom.

Uwaga!

Liczebnik „jeden”, jeżeli wchodzi w skład liczebników głównych wielowyrazowych, nie odmienia się ani przez rodzaje, ani przez przypadki, np.:

Widzę (121) stu dwudziestu jeden uczniów.

f) liczebniki porządkowe wielowyrazowe – odmieniamy tylko człony oznaczające dziesiątki i jedności, pozostałe człony są nieodmienne, np.: Urodziłam się w (1982) tysiąc dziewięćset osiemdziesiątym drugim roku.

Podsumujmy wszystkie wiadomości dotyczące liczebnika

I. Liczebnik to nazwa liczby, ilości. Jest to odmienna przez przypadki i rodzaje część mowy, o którą pytamy: ile? który z kolei?

II. Liczebniki dzielimy na: główne, np.: jeden, dwa; porządkowe, np.: pierwszy, drugi; zbiorowe, np.: dwoje, pięcioro; wielokrotne, np.: dwukrotny, pięciokrotny; mnożne, np.: podwójna, potrójna; ułamkowe, np.: pół, półtora.

III. Ze względu na budowę liczebniki dzielimy na: proste, np.: jeden; złożone, np.: pięćset, sto dwadzieścia trzy.

Ćwiczenie

W podanych niżej zdaniach zapisz słownie daty

Marek urodził się (1 stycznia 1971 roku) .....

.....

Wycieczka odbędzie się (12 maja 1997 roku) .....

.....

Widziałem wczoraj (128) ..... mężczyzn.

Z powodu bezsenności naliczyłam (1284) .....

..... barany.

Do bramy podeszły (4) ..... kobiety.

Na podwórku bawiło się (21) ..... chłopców.

Przed domem posadzono (85) ..... krzewów.

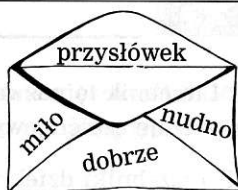
Na starcie stanęło (250) ..... zawodników,

ale do mety dotarło tylko (24) .....

PRZYSŁÓWEK

Czas sprawdzić, co kryje się w kopercie z napisem: przysłówek. Zatem otwieramy.

Każda czynność wykonywana jest w **jakiś sposób**, np.: czyta się – **jak?** – głośno, ładnie, wyraźnie; bawić się można – **jak?** – dobrze, wesoło.

Zapamiętaj!

Przysłówek to nazwa **właściwości czynności** lub stanu. Przysłówek jest **nieodmienną** częścią mowy, odpowiada na pytania: **jak?**, np.: ładnie, kiepsko; **gdzie?**, np.: blisko, daleko, wysoko, nisko, bokiem; **kiedy?**, np.: dziś, wczoraj, pojutrze, zimą, poprzednio.

Uwaga!

Przysłówek może być wyrażony za pomocą **wyrażenia przyimkowego**, np.: od nowa, z czasem, po omacku.

Stopień

Ta sama jakość czynności może występować w różnym natężeniu. Stąd wynika właściwość przysłówka – **stopniowanie**. Podobnie jak przymiotnik, przysłówek możemy stopniować na trzy sposoby.

1. Pierwszy sposób polega na dodaniu do stopnia **wyższego** końcówki **-ej** a do stopnia **najwyższego** przedrostka **naj-** i przyrostka **-ej**, np.:

stopień równy: miło
stopień wyższy: mil-ej
stopień najwyższy: naj-mil-ej

2. Drugi sposób to **stopniowanie nieregularne**, które polega na całkowitej zmianie wyrazu w stopniu **wyższym** oraz dodaniu do niego końcówki **-ej**, a w stopniu **najwyższym** przedrostka **naj-** i przyrostka **-ej**, np.:

stopień równy: dobrze
stopień wyższy: lepi-ej
stopień najwyższy: naj-lepi-ej

3. **Stopniowanie opisowe** polega na dodaniu w stopniu **wyższym** przysłówka „**bardziej**”, a w stopniu **najwyższym** „**najbardziej**”, np.:

stopień równy: słodko
stopień wyższy: **bardziej** słodko
stopień najwyższy: **najbardziej** słodko.

Pisownia „nie” z przysłówkami

Pewną trudność może sprawiać **ortografia przysłówek pisanych z przeczeniem „nie”**.

Uwaga!

Przysłówki, które pochodzą od przymiotnika, pisze się łącznie z przeczeniem, ale tylko w stopniu równym, np.: przysłówek: „**nieładnie**”, bo pochodzi on od przymiotnika „nieładny”; „**niedawno**”, bo pochodzi on od przymiotnika „niedawny”

ale

stopień równy + **przeczenie**: nie szybko, nie blisko;
stopień wyższy + **przeczenie**: nie szybciej, nie bliżej;
stopień najwyższy + **przeczenie**: nie najszybciej, nie najbliżej.

Wszystkie przeczenia zapisujemy osobno, gdyż **nie ma** przymiotników nieszybki, niebliski, natomiast są: szybki, bliski; innymi słowy przysłówki: nie blisko, nie szybko nie mają swoich przymiotnikowych odpowiedników.

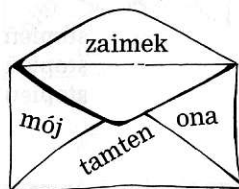
Podsumujmy wszystkie wiadomości o przysłówku

I. Przysłówek to nazwa **właściwości czynności**. Jest to **nieodmienna** część mowy, o którą pytamy: **jak? gdzie? kiedy?**

II. Możliwe jest tylko **stopniowanie** przysłówków w sposób: zwykły, nieregularny, opisowy.

ZAIMEK

Przyszła już kolej na ujawnienie zawartości następnej koperty. Odkryjmy zatem tajemnicę zaimków.

Zapamiętaj!

Zaimek to część mowy, która **zastępuje** inną część mowy w zdaniu. Zaimek może zastąpić każdą samodzielną część mowy (tzn. rzeczownik, przymiotnik, liczebnik i przysłówkę) z **wyjątkiem czasownika**. Czasownik w zdaniu pełni funkcję orzeczenia, bez niego nie ma zdania, toteż jest jedyną częścią mowy, która pozostaje niezastąpiona. Zaimek przyjmuje właściwości tej części mowy, którą zastępuje, tzn. zaimki rzeczowne, liczebne i przymiotne odmieniają się jak rzeczowniki, liczebniki i przymiotniki, natomiast zaimek przysłowny, zastępujący przysłówkę, jest, tak jak on, nieodmienny.

Ze względu na to, którą z części mowy zaimek zastępuje, podzielono zaimki na:

- przymiotne
- rzeczowne
- liczebne
- przysłowne

Zaimki rzeczowne

Zaimki rzeczowne są odmiennie (jak rzeczownik) i można wyróżnić wśród nich kilka rodzajów:

a) zaimki **osobowe**, np.: **ja, ty, my, wy** odnoszą się do osoby, która mówi, bądź do osób jej towarzyszących;

b) zaimki **wskazujące**, np.: **ten, tamten, ów** mogą odnosić się do osoby lub rzeczy wskazanej przez towarzyszący wypowiedzi gest albo do osoby lub rzeczy nazwanej w poprzedniej wypowiedzi;

c) zaimek **zwrotny** – **się, sobie, siebie, sobą** – odnosi się do osoby lub rzeczy, do której „wraca” własna czynność (np.: robię **sobie**);

d) zaimki **pytające** – **kto, co, któż, cóż** – odnoszą się do rzeczy, o którą się dopytujemy;

e) zaimki **przeczące** – **nikt, nic** – odnoszą się w sposób przeczący do osób i rzeczy;

f) zaimki **względne** – **kto, co**;

g) zaimki **nieokreślone** – **ktoś, coś, ktokolwiek, cokolwiek, kto bądź, co bądź** – odnoszą się do bliżej nie określonej osoby i rzeczy.

Odmiana zaimków osobowych: ja, ty, on, ona, ono

liczba pojedyncza:

M. (kto? co?)	ja	ty
D. (kogo? czego?)	mnie, mi	ciebie, ci
C. (komu? czemu?)	mnie, mi	tobie, ci
B. (kogo? co?)	mnie, mi	ciebie, ci
N. (z kim? z czym?)	mną	tołą
Msc. (o kim? o czym?)	o mnie	tobie

	r. męski	r. żeński	r. nijaki
M. (kto? co?)	on	ona	ono
D. (kogo? czego?)	jego, niego, go	jej, niej	jego, niego, go
C. (komu? czemu?)	jemu, niemu, mu	jej, niej	jemu, niemu, mu
B. (kogo? co?)	jego, niego, go	ją, nią	je, nie (np.: przez nie)
N. (z kim? z czym?)	nim	nią	nim
Msc. (o kim? o czym?)	nim	niej	nim

liczba mnoga:

	rodzaj męskoosobowy	rodzaj niemęskoosobowy
M. (kto? co?)	oni	one
D. (kogo? czego?)	ich, nich	ich, nich
C. (komu? czemu?)	im, nim	im, nim
B. (kogo? co?)	ich, nich	je, nie
N. (z kim? z czym?)	nimi	nimi
Msc. (o kim? o czym?)	nich	nich

Odmiana zaimka zwrotnego „się”

M. (kto? co?)	_____
D. (kogo? czego?)	siebie, się
C. (komu? czemu?)	sobie
B. (kogo? co?)	siebie, się
N. (z kim? z czym?)	sobą
Msc. (o kim? o czym?)	sobie

Uwaga!

Zaimek zwrotny „się” nie ma formy mianownika!

Kiedy powinniśmy użyć formy dłuższej zaimka?

Jak widzisz zaimki osobowe (choć nie tylko) mają formy krótkie i dłuższe, np.: nią – ją, jemu – mu itd. Formy dłuższej używamy:

- przed czasownikiem, np.: ciebie lubię, ale: lubię cię;
- po przyimku, np.: idę do ciebie;
- na początku zdania, np.: Tobie jeszcze nie złożyłam gratulacji.;
- w wypowiedzi jednowyrazowej, np.: Mnie.;
- jako składnika przeciwstawienia, np.: Zrobiłeś to mnie, nie jemu.

We wszystkich innych przypadkach należy użyć form krótkich.

Zaimki przymiotne

Zaimki przymiotne są **odmienne**, wskazują na jakość w sposób ogólniejszy, mniej określony niż przymiotnik. W obrębie ich kategorii możemy wyróżnić kilka rodzajów:

- zaimki **wskazujące**, np.: ten, tamten, ów, ten sam, taki sam, inny;
- zaimki **pytające**, np.: jaki? który? który z rzędu? czyj?;
- zaimki **nieokreślone**, np.: jakiś, jakikolwiek, jaki bądź, pewien, niejaki, któryś, którykolwiek, byle który, niektóry, czyjś, czyjkolwiek;
- zaimki **dzierżawcze**, np.: mój, twój, nasz, wasz, swój, czyjś;
- zaimki **względne**, np.: kto, który, co, czyj, jaki;
- zaimki **przeczące**, np.: niczyj, nijaki;
- zaimek **upowszechniający**: każdy.

Nowością są tu zaimki dzierżawcze, za pomocą których określamy, do kogo należy przedmiot nie będący własnością wykonawcy czynności. Warto zapamiętać, że gdy wykonawca czynności = właściciel, używamy zaimka „swój”, np.: Daj **swój** zeszyt. Biorę **swoją** książkę. Natomiast jeżeli wykonawca czynności ≠ właściciel, używamy zaimka mój, twój itd., np.: Weź **mój** zeszyt. Wziął **twój** zeszyt.

Zaimki liczebne

Zaimki liczebne stosujemy, gdy podajemy liczby w sposób niedokładny, przybliżony. Wyróżniamy następujące zaimki liczebne:

- zaimki **wskazujące**, np.: tyle, tylekroć, tylokrotny, wszystek, każdy;
- zaimki **nieokreślone**, np.: kilka, kilkanaście, kilkadziesiąt, kilka-set, ileś, ilekolwiek, ilekroć;
- zaimki **pytające**, np.: ile? ilu? ilokrotny? iloraki?;
- zaimki **przeczące**, np.: żaden.

Zaimki przysłowne

Zaimki przysłowne w sposób mniej dokładny niż przysłówki nazywają sposób, miejsce i czas. Zaimki przysłowne są **nieodmienne**: występują w zastępczej roli przysłówka. Wyróżniamy następujące zaimki przysłowne:

- a) zaimki **pytające**, np.: jak? gdzie? skąd? dokąd? kiedy? odkąd? dopóki? czemu? dlaczego?;
- b) zaimki **wskazujące**, np.: tak, tu, tam, tutaj, stąd, stamtąd, tędy, tamtędy, wtedy, odtąd, dotąd, dopóty, dlatego, tak samo, inaczej, gdzie indziej, skądinąd, kiedy indziej;
- c) zaimki **względne**, np.: jak, gdzie, skąd, dokąd, którędy, kiedy, odkąd;
- d) zaimki **nieokreślone**, np.: jakkolwiek, byle jak, jako tako, gdzieś, gdzieś, gdziekolwiek, niekiedy, kiedyś, czemuś, dlaczegoś;
- e) zaimki **przeczące**, np.: nigdzie, nigdy, znikąd, nijak;
- f) zaimki **upowszechniające**, np.: wszędzie, zawsze.

Podsumujmy wiadomości o zaimkach

- I. Zaimek to nazwa **zastępująca** inną. Przyjmuje właściwości tej części mowy, którą zastępuje.
- II. Wyróżniamy zaimki: rzeczowne, przymiotne, liczebne, przysłowne.
- III. Zaimek zwrotny „**się**” nie występuje w formie mianownika.

Dla usystematyzowania wiadomości proponuję, byś wypełnił tabelę:

zaimki	osobowe	wskazujące	zwrotny	pytające	przeczące	względne	nieokreślone	upowszechniające	dzierżawcze
rzeczowne									
przymiotne									
przysłowne									
liczebne									

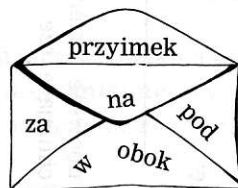
PRZYIMEK

Uwaga, uwaga! Otwieramy kopertę nr 7, która zawiera wiadomości dotyczące przyimka!

Zapamiętaj!

Przyimek to nieodmienny wyraz, stanowiący nierozdzielny całość z rzeczownikiem lub zaimkiem rzeczownym. Za pomocą przyimka określamy przestrzenne relacje między przedmiotami.

Z (komina wydobywa się dym)

na (dachu siedzi ptak)

za (domem stoi płot)

pod (domem zakopano złoto)

w (domu są ludzie)

przy (płocie stoi dziewczyna)

obok (rośnie drzewo)

Do najważniejszych przyimków należą: na, pod, w, za, dla, do, dzięki, koło, między, mimo, nad, naokoło, naprzeciw, naprzeciwko, niedaleko, o, obok, oprócz, po, pod, pomiędzy, pomimo, przed, przez, przy, środkiem, wbrew, według, wewnątrz, wprost, wzdłuż, względem, zamiast, u. Przyimki mogą być wyrazami: **prostymi**, np.: nad, pod, za, w; **złożonymi**, np.: ponad, spoza, sponad, znad.

Uwaga!

Przyimek złożony może się składać z:

a) samych przyimków prostych: takie przyimki zawsze piszemy **łącznie**, np.:

z + nad → znad

po + przez → poprzez

z + pod → spod

z + za → zza;

b) z właściwego przyimka oraz innej części mowy. Ortografia w tym przypadku jest różna, zależnie od przyjętego zwyczaju, np.:

o + bok → obok

pod + czas → podczas

po + śród → pośród

we + wnątrz → wewnątrz

do + okola → dookoła

na + prawdę → naprawdę

ale

na + wprost → na wprost

w + celu → w celu

na + zewnątrz → na zewnątrz

pod + względem → pod względem

Takie połączenia to wyrażenia przyimkowe.

Zapamiętaj!

Wyrażenie przyimkowe to często stosowany termin, nie jest to jednak nowa część mowy, ale termin pomocniczy stanowiący **nazwę wyrażen złożonych** z przyimka i rzeczownika, pisanych zarówno razem, np.: naprawdę, jak i osobno, np.: na pewno, pod stołem, nad fotelem.

Uwaga!

Wyrażenie przyimkowe, które stanowi **przyimek** wraz z **reczownikiem**, zwykle pisze się rozdzielnie, np.: na wylot, na pewno; razem należy pisać takie połączenia tylko, jeśli jest to zgodne ze zwyczajem, np.: natychmiast, naprawdę.

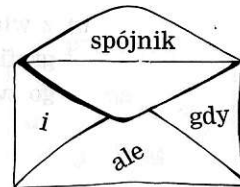
SPÓJNIK

Otwieramy następną kopertę. Tym razem za-
wrzemy bliższą znajomość ze spójnikiem.

Zapamiętaj!

Spójnik to nieodmienna część mowy, która **wiąże, łączy, spaja** wyra-
zy w zdania.

I. Do najczęstszych spójników należą: **i, a, ale, lecz, bo, że, ponieważ, gdy, jeżeli.**

II. Do najczęstszych spójników, za pomocą których przyłączamy zdanie pod-
rzędne, należą: **że, iż, aby, ażeby, żeby, jeśli, jeżeli, gdyby, gdy, choć, choćby,**
chociaż, ponieważ, gdyż, bo. Używając któregoś z nich, zawsze stosujemy
przecinek. Spójniki, przed którymi **zawsze stawiamy przecinek** to rów-
nież: **ale, lecz, dlatego, więc, zatem, toteż.**

III. W zapamiętaniu spójników, przed którymi **nie należy** stawiać przecin-
ka pomoże wierszyk:

*czy, lub, bądź
ani, ni,
tudzież, oraz,
albo, i.*

Uwaga!

Powtórzenie któregoś z tych spójników wymaga postawie-
nia przecinka, np.: **i to, i tamto; ani on, ani ona.**

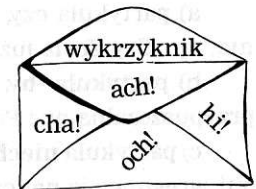
WYKRZYKNIK

Wykrzyknik zaprasza na swą prezentację.

Zapamiętaj!

Wykrzykniki to nieodmienne wyra-
zy, którymi zaznaczamy w mowie nasz
stan emocjonalny, np.: wyrażamy radość,
zdziwienie, smutek, podziw.

Przykłady

ach! ech! och! hej! hop! hejże! hola! hen! halo! o! ha! fe!

Ćwiczenie

Spróbuj odszukać wszystkie wykrzykniki w tekście zamie-
szczonym poniżej:

Hej! Wy tam!

Hop, hop! Gdzie jesteście?!

Halo! Chodźcie do nas!

Aj! Oj! Uch! Jak boli! – wrzasnął Mirek

O! jak mnie przestraszyłaś.

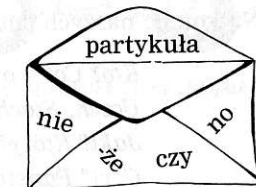
PARTYKUŁA

Ostatnią częścią mowy, jaką poznamy, będzie
partykuła.

Zapamiętaj!

Partykuła jest wyrazem nieodmien-
nym, który podkreśla znaczenie całej
wypowiedzi lub zmienia jej sens.

Do partykuł modyfikujących, czyli zmieniających sens wypowiedzi należą:

a) partykuła **czy**, za pomocą której nadajemy zdaniu charakter pytania, np.: Czy Zosia już przyszła?;

b) partykuła **-by**, za pomocą tej partykuły ujmujemy czynność jako przypuszczalną np.: Poszedłbym na spacer, gdybym miał czas;

c) partykuła **niech** (lub **niechaj**) wyraża rozkaz lub życzenie, np.: Niech oni wreszcie się nauczą.; taką samą funkcję spełnia partykuła **obyś**, np.: Obyś się nie mylił.;

d) partykuła przecząca **nie**, za pomocą której zaprzeczamy treści wyrazu lub zdania, np.: Nie lubię cię.;

e) do partykuł **wzmacniających** znaczenie wyrazu należy np.: partykuła **-że**, pisana łącznie, np.: Chodźże tu. Idźże już stąd.; podobnie jest z partykułą **no** – np.: Chodź no tu do mnie!

Ćwiczenie

W podanych zdaniach odszukaj wszystkie partykuły.

Niech oni już skończą.

Idźże już stąd.

Obyś się nie omylił.

Zrobiłbym wszystko, żeby zdobyć zwycięstwo.

Czy chciałbyś pojechać na wakacje?

Zróbże uprzejmą minę; żubrże!

Na koniec naszych zmagañ z częściami mowy wierszyk:

Kto? Co? – o rzeczownik pytaj:

Uczeń, Stach, gramofon, płyta.

Jaki? Który? – żółty, słodki;

Czyj? Państwowy. To przymiotnik.

Liczebniku, włącz w nasz wierszyk!

Ile – jeden, który! – pierwszy.

*Ja, ty, jakiś, nigdzie, wielu –
to zaimki, przyjacielu.*

Co ktoś robi? Co się dzieje?

Czasowniki: śpiewa, dnieje.

Jak? Gdzie? Kiedy? – to przysłówek

Ładnie, blisko, dziś. Dość słówek.

*Znajdź przymyki przy imionach:
z Jankiem, w Stachu, do Szymona.*

Spójnik spaja doskonale

Słowa, zdania: i, lecz, ale.

Wykrzykniku, jeśli wola,

wykrzyczże się: Hej! hop! hola!

Wreszcie partykuły te:

-li, czy, no, że, niech, by, nie.

Ćwiczenie

Określ części mowy w każdym zdaniu poniższego tekstu:

Lekarze przyjechali dużym autobusem, do którego wchodzi się po schodach. Jest tam tak ładnie, że nawet sobie nie wyobrażasz.

(...) Jeżeli będziesz grzeczny, przyrzekam, że cię zapytam z arytmetyki. – Z ułameków? – zapytał Ananiasz (...) Wychodząc na podwórko mi-nęliśmy starszych chłopaków, którzy wracali do klasy.

– Czy to boli? – zapytał ich Gotfryd.

– Okropnie! – odpowiedział jeden. – Piecze i szczypie i drapie, a oni mają wielkie noże i wszędzie jest pełno krwi!

(Sempé i Gosciny: Mikolajek i inne chłopaki)

Błyskawiczna powtórka

I. Odmiennie i nieodmiennie części mowy:

odmiennie	nieodmiennie
rzeczownik, np.: dom czasownik, np.: biega przymiotnik, np.: biały liczebnik, np.: trzy zaimek, np.: ja	przyimek, np.: na partykuła, np.: niech wykrzyknik, np.: hej! przysłówek, np.: ładnie spójnik, np.: i

Uwaga!

Formy czasownika:

odmiennie	nieodmiennie
forma osobowa, np.: biegnę imiesłowy przymiotni- kowe: czynny i bierny, np.: biegnący, umyty	bezokolicznik, np.: biegać forma nieosobowa, np.: myto, rozebrano imiesłowy przysłów- kowe: współczesny i uprzedni, np.: biegnąc, siedłszy

II. Pytania do części mowy:

część mowy	pytanie	co nazywa
rzeczownik czasownik przymiotnik liczebnik przysłówek	kto? co? co robi? co się z nim dzieje? jaki? który? czyj? ile? który z kolei? jak? gdzie? kiedy?	rzecz, osobę czynność, stan cechę, właściwość ilość właściwość czynności

Uwaga!

Funkcje pozostałych części mowy:

część mowy	jej funkcja
przyimek	służy określeniu wzajemnych relacji między przedmiotami
zaimek	zastępuje inną część mowy
partykuła	służy wzmocnieniu, podkreśleniu znaczenia
wykrzyknik	służy oddaniu emocji
spójnik	łączy wyrazy i zdania składowe w zdaniach złożonych

III. Co należy podać, aby określić odmienną część mowy:

Rzeczownik: przypadek, liczbę, rodzaj.

Czasownik: osobę, liczbę, rodzaj, czas, stronę, tryb, aspekt (dokonany, czy niedokonany).

Przymiotnik: przypadek, liczbę, rodzaj, stopień.

Liczebnik: przypadek, rodzaj.

Zaimek: przypadek, liczbę, rodzaj.

Uwaga!

Odmiana przez przypadki – **deklinacja**.

Odmiana przez osoby – **koniugacja**.

IV. „Narzędzia” niezbędne, aby odmienić część mowy:

Przypadki:

Mianownik (kto? co?)

Dopełniacz (kogo? czego? np.: nie ma)

Celownik (komu? czemu? np.: się przyglądam)

Biernik (kogo? co? np.: widzę)

Narzędnik (z kim? z czym? np.: idę)
Miejscownik (o kim? o czym? np.: mówię)
Wołacz (O!)

Uwaga!

Przez przypadki odmieniaj: **rzeczownik, przymiotnik, li-
czebnik, zaimek, imiesłów przymiotnikowy czynny i bierny.**

Osoby:

liczba pojedyncza

1. ja
2. ty
3. on, ona, ono

liczba mnoga

1. my
2. wy
3. oni, one

Uwaga!

Przez osoby odmieniaj **czasownik.**

Liczby:

pojedyncza, np.: pies
mnoga, np.: psy

Uwaga!

Liczbę określaj u: **rzeczownika, czasownika, przymiotni-
ka, zaimka, imiesłów przymiotnikowych: czynnego i bier-
nego.**

Rodzaje:

w liczbie pojedynczej:

męski, np.: pan
żeński, np.: pani
nijaki, np.: dziecko

w liczbie mnogiej:

męskoosobowy, np.: panowie
niemęskoosobowy, np.: domy

Uwaga!

Rodzaj określaj u wszystkich **odmiennych części mowy.**

Stopnie:

równy, np.: biały
wyższy, np.: bielszy lub bardziej biały
najwyższy, np.: najbielszy lub najbardziej biały

Uwaga!

Stopień określaj u **przymiotnika i przysłówka.**

Czasy:

teraźniejszy, np.: idę
przeszły, np.: poszedłem
przyszły, np.: pójdę

Strony:

czynna, np.: myje
bierna, np.: jest myty
zwrotna, np.: myję się

Tryby:

przypuszczający, np.: poszedłbym
rozkazujący, np.: idź!
oznajmujący, np.: pójdę

Aspekt:

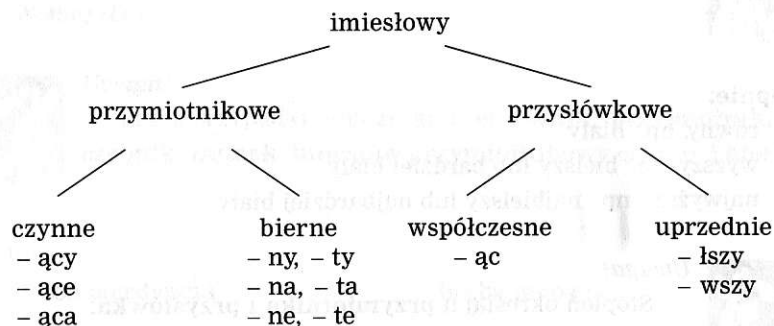
czasownik dokonany, np.: zjadłem
czasownik niedokonany, np.: jem

Uwaga!

Czas, stronę, tryb, aspekt określaj u **czasownika.**

V. Skomplikowane formy czasownika – imiesłowy

Uwaga!

Odmiana imiesłowów:

Imiesłów przymiotnikowy czynny

Imiesłów przymiotnikowy bierny

} Odmieniają się tak, jak
przymiotnik: przez
przypadki, mają także
liczbę i rodzaj.

Imiesłów przysłówkowy współczesny

Imiesłów przysłówkowy uprzedni

} są nieodmienne
jak przysłówki

Uwaga!

Określenie wszystkich części mowy i ich form w zdaniu to **rozbior gramatyczny**.

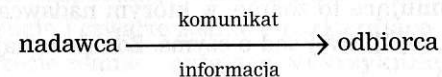

Składnia

czyli nauka o zdaniu

JAK SIĘ POROZUMIEWAMY?

Porozumiewanie się to przekazywanie przez **nadawcę** (mówiącego) pewnych treści **odbiorcy** (słuchającemu).

Porozumiewać możemy się w różny sposób. Aby żyć w społeczeństwie, człowiek musi komunikować się z innymi ludźmi, dlatego sposób przekazywania myśli jest sprawą bardzo istotną. Człowiek najczęściej przekazuje informacje w formie **zdań**.

Zapamiętaj!

Zdanie to wyraz lub zespół wyrazów zawierających jakąś myśl. Nie każda wypowiedź jest zdaniem – mianem zdania określamy tylko tę wypowiedź, która **zawiera orzeczenie**, czyli **osobową formę czasownika**, np.: Myślę o wakacjach.

PODZIAŁ ZDAŃ ZE WZGLĘDU NA CEL WYPOWIEDZI. ZDANIA OZNAJMUJĄCE, ROZKAZUJĄCE, PYTAJĄCE, WYKRZYKNIEŃ

Mówiąc posługujemy się wypowiedziami. **Wypowiedzenia** to zespół logicznie powiązanych wyrazów (zdanie, równoważnik zdania) lub pojedynczy wyraz zawierający jakąś myśl (bez względu na to, czy w tej wypowiedzi jest czasownik osobowy). Podział, który zaprezentowano poniżej, dotyczy zarówno zdań jak i równoważników zdań. Przyjrzyjmy się wypowiedziom:

1. Jesteś niegrzeczny.

Ładną mamy dziś pogodę.

„*Jutro popłyniemy daleko, jeszcze dalej niż te obłoki...*”

Jaki cel chciał osiągnąć nadawca (mówiący)? W pierwszych dwóch zdaniach wyraził swój **sąd** o czymś, w trzecim zawarł pewną **informację**, powiadomił odbiorcę o czymś; **oznajmił** pewne (odkrywcze) prawdy. Taki typ zdania, to **zdanie oznajmujące**.

Zapamiętaj!

Zdanie oznajmujące to zdanie, w którym nadawca zawarł jakąś informację, myśl, swój sąd o czymś. Zdanie oznajmujące kończymy kropką.

2. Dlaczego jesteś niegrzeczny?

Jaką będziemy mieć pogodę?

Gdzie popłyniemy jutro?

Tym razem mówiący **pytał** o coś, czego nie wie. Taki typ wypowiedzenia nazywamy zdaniem **pytającym**.

Zapamiętaj!

Za pomocą **zdania pytającego** wyrażamy niewiedzę. Stosujemy je w celu uzyskania wyjaśnienia. Zdanie pytające oznaczmy znakiem **?**, pytajnikiem.

3. Bądź grzeczny.

Umyj zęby.

Popłynij ze mną.

Teraz mówiący chce, aby odbiorca wykonał jakieś działanie. W cytowanych powyżej wypowiedziach nadawca zawarł pewien **rozkaz**, którego wykonania oczekuje.

Zapamiętaj!

Zdanie rozkazujące to zdanie, którego nadawca ma na celu spowodowanie określonej czynności.

4. Ależ jesteś niegrzeczny!

Bądź wreszcie grzeczny!

Gdzieś ty się tak ubrudził?!

Umyj się natychmiast!

Celem nadawcy tych wypowiedzi jest przekazanie pewnej informacji, ale czy są to zdania oznajmujące? W trzecim zdaniu zadano konkretne pytanie, ale czy jest to zdanie pytające? W pierwszym i drugim zdaniu mówiący chce, by odbiorcą **wykonał konkretne działanie**, ale czy jest to zdanie rozkazujące?

Otóż są to przykłady zdań:

- pierwsze zdanie – **oznajmujące wykrzyknikowe**,
- drugie i czwarte zdanie – **rozkazujące wykrzyknikowe**,
- trzecie zdanie – **pytające wykrzyknikowe**.

Uwaga!

Zdaniem wykrzyknikowym może się stać każde zdanie (oznajmujące, rozkazujące, pytające), jeśli przez odpowiednią siłę głosu wyrazimy uczucie towarzyszące wypowiedzi. W piśmie wystarczy zastosować znak **!**, wykrzyknik.

ZDANIE A RÓWNOWAŻNIK ZDANIA

Zacznijmy od historyjki o dwóch naszych kolegach, którzy wiedzą, co zrobić, by nie nudzić się w szkole. Oto jak „świetnie” bawili się podczas jednej z przerw:

– Pędzę na dół!
 On biegnie do góry!
 Lecimy na jednej nodze.
 Wtem – bęc; zderzamy się.
 Obydwaj leżymy na podłodze.

Opuśćmy w każdym zdaniu czasownik w formie osobowej, tzn. część mowy, która odpowiada na pytania: Co robi? Co się z nim dzieje? Co zostało z naszej opowieści?

– Na dół! Do góry! Na jednej nodze. Wtem – bęc. Obydwaj na podłodze!

Chociaż skrócona, wypowiedź dalej jest zrozumiała, ale czy są to zdania?

Przypominam:

1. Zasada pierwsza, łatwa szalenie

Zdanie – wypowiedź z orzeczeniem!

2. **Wypowiedzenia** to ogół tego wszystkiego, co mówimy, by przekazać jakąś informację.

Czy możesz odnaleźć w powyższym tekście osobowe formy czasownika? Nie, dlatego kwalifikuje się on do grupy wypowiedzi. Takie wypowiedzenie to **równoważnik zdania**.

Zapamiętaj!

Wypowiedzenie pozbawione orzeczenia, ale zawierające treść zrozumiałą dla odbiorcy, nazywa się – **równoważnikiem zdania**.

Wypowiedzenie

zdanie
(orzeczenie)

równoważnik
zdania
(bez orzeczenia!)

Z pierwszej zasady wynika, że zdanie = orzeczenie. Zdanie zawierające jedno orzeczenie nazywamy **zdaniem pojedynczym**, np.: **Pędzę na dół**. Ale jeżeli połączymy je z kolejnymi zdaniami, np. tak: **Pędzę na dół, a on biegnie do góry** (mamy jedno zdanie, ale zawiera ono aż 2 orzeczenia):

*Polącz dwa zdania, wówczas powstanie jedno jedyne **złożone zdanie**.*

Zdanie złożone składa się z połączonych ze sobą zdań pojedynczych. Zdanie złożone zawiera **co najmniej dwa orzeczenia** (może być ich więcej!).

Zapamiętaj!

Zdanie to wypowiedź zawierająca **orzeczenie** (osobową formę czasownika). **Równoważnik zdania** to wypowiedzenie pozbawione orzeczenia. Zdania dzielimy na **proste** (zawierają **1 orzeczenie**) i **złożone** (zawierają **co najmniej 2 orzeczenia**).

Ćwiczenie

Zaznacz w bajce: zdania pojedyncze, zdania złożone, równoważniki zdań.

Wojownicze kozły

„Zawziętość popłaca rzadko.

Przykład? Kozły dwa szły kładką.

Pragną iść w przeciwną stronę.

Stoją zle, rozindyczone.

– Z drogi!

– Precz!

– Mam rogi ostre!

– Mkną naprzeciw, dudni mostek.

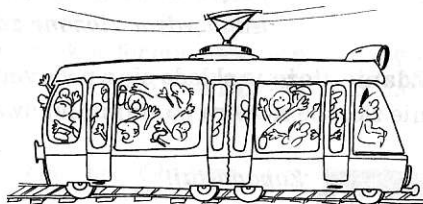
Trzask! Prask! Spadły wprost do Warty

Chcesz nieszczęścia; bądź uparty.”

ZDANIA ROZWINIĘTE I NIEROZWINIĘTE

Zacznijmy od wiersza Władysława Broniewskiego pt. *Tramwaj*

1. „Tramwaj z rana jest wesoly,
2. bo odwozi nas do szkoły.
3. Do południa mu się nudzi,
4. bo w tramwaju mało ludzi.
5. A o drugiej na przystanku
6. głośno dzwoni: «Wsiadaj, Janku!
7. Ale nie skacz do mnie w biegu,
8. bo się może stać coś złego».
9. Dzyń – dzyń – dzyń. Przed domem staje.
10. Można lubić i tramwaje.”

Porównaj wersy: 1. i 2. z wersem 9.: wersy 1. i 2. zawierają zdanie złożone (dwa orzeczenia – jest wesoly, odwozi), natomiast wers 9. zawiera zdanie pojedyncze, które składa się jedynie z trzech wyrazów: Przed domem staje.

Zdanie pojedyncze, tzn. takie, które zawiera osobową formę czasownika, może być różnie zbudowane. Jeśli zawiera samo orzeczenie lub podmiot z orzeczeniem, np.: Wsiadaj!, nazywa się **zdaniami pojedynczymi nierozwiniętymi**. Jeżeli dodamy do niego inne części zdania, np.: Wsiadaj, miły Janku. albo: Przed małym domem staje zatłoczony tramwaj., rozwiniemy tym samym treść zdania. Takie zdanie nazywamy **zdaniami pojedynczymi rozwiniętymi**.

Uwaga!

Znajomość różnych typów zdań ma dla nas duże znaczenie! Właściwe stosowanie różnego rodzaju zdań rozwiniętych i nierozwiniętych, pojedynczych i złożonych oraz oznajmujących, pytających, rozkazujących i wykrzyknień sprawia, że wypowiedzi stają się ciekawsze. Aby uzyskać żywość stylu, należy stosować naprzemiennie różne rodzaje zdań oraz ich równoważniki.

ZDANIE POJEDYNCZE. CZĘŚCI ZDANIA

Części mowy

Ile w zdaniu słów,
Tyle części mowy.

Części zdania

Gdyby ktoś zapytał,
Powiedz bez wahania:
Ile w zdaniu pytań,
Tyle części zdania.

Ilość części zdania można łatwo zapamiętać, jest ich pięć – tyle, ile palców u jednej ręki.

Rymowane części zdania – przyrząd do podpowiadania.

1. **Kto? co? – ot, na przykład pies.**

Wyraz *pies* **podmiotem** jest.

2. **Co się z nim dzieje? co robi? – służy.**

To **orzeczenie**. Nie wiesz? Wstyd duży.

3. **Jaki? lub: który? ile? czyj? czego?**

Dobry – **przydawka** jest to, kolego.

4. **Gdzie? kiedy? dokąd? jak? czemu? po co?**

to **okolicznik**: dniem (oraz) nocą.

5. **Kogo? lub czego? komu? lub czemu?**

To **dopełnienie** : panu,

Ach, wiem już:

Gdy jeden wyraz przy drugim stanie,

Z wszystkich tych słówek powstanie zdanie:

Dobry pies służy panu dniem i nocą.

Uwaga!

Określenie wszystkich części zdania to **rozbiór logiczny**.

PODMIOT

Zapamiętaj!

Podmiot to część zdania odpowiadająca na pytania: **kto? co?** (wykonuje czynność). Najczęściej podmiot wyrażony jest **rzeczownikiem**.

Przykłady:

^P
Jaś śpi.

^P
Grzyby rosą.

^P
Na podwórku przewrócił się **trzepak**.

^P
Ojciec podarował mamie flakon perfum.

Ćwiczenie

Podkreśl podmiot w następujących zdaniach:

Wiola wyszła do kina.

W teatrze odbywa się próba.

Marek lubi futbol.

A jakie części mowy zostały zastosowane w funkcji podmiotu w takich zdaniach?

Minęła **szósta**. (liczebnik)

Oni wygrali. (zaimek)

Kto **to** był? (zaimek)

Śpiewać jest przyjemnie. (bezokolicznik)

Niósł **ślepy** kulawego. (przymiotnik)

Zielony jest ładny. (przymiotnik)

Uwaga!

Podmiot może być wyrażony różnymi częściami mowy, jeśli są one użyte w **funkcji rzeczownika**.

Zastanówmy się nad takimi zdaniami:

1. Jaś i Małgosia poszli do lasu.

Uwaga!

Podmiotem są tu dwa wyrazy: **Jaś i Małgosia** – taki podmiot nazywamy **szeregowym**.

2. Poszliśmy na wycieczkę.

Wiedzieli, że trzeba się przygotować.

Myślałam, że nauczę się jutro.

Który wyraz w tych zdaniach pełni funkcję podmiotu? Tego, kto jest wykonawcą czynności, możemy się domyślić z formy czasownika:

to my – poszliśmy,

to oni – wiedzieli,

to ja – myślałam.

Uwaga!

Taki podmiot, który nie jest wyrażony wprost, którego należy się domyślić, nazywamy **domyślnym**.

3. Lało od rana.

Trzeba iść.

Wkrótce się ściemni.

Janka poszturchiwano.

Dnieje.

Uwaga!

Ponieważ nie możemy ustalić wykonawcy czynności, zdania te nazywamy **bezpodmiotowymi**.

Podmiot nie jest najważniejszą częścią zdania. Jak widać w ostatnich przykładach, zdanie może się bez niego obejść. Wymieniany jest na

pierwszym miejscu, ponieważ taką pozycję najczęściej zajmuje w zdaniach. Poprawny szyk zdania: **najpierw** występuje **podmiot**, **potem orzeczenie**.

4. **Chmur** wciąż przybywa.

Księżyc ubywa.

Mgły coraz więcej.

Na jakie pytania odpowiada wyraz, który jest tu podmiotem?

przybywa – kogo? czego? – chmur

ubywa – kogo? czego? – księżyc

coraz więcej – kogo? czego? – mgły

Uwaga!

Podmiot, który odpowiada na pytania: kogo? czego? nazywamy **logicznym**:

Podmiot logiczny wkrada się w zdanie,

Gdzie orzeczenie zwykle nazywa

Brak, ubywanie lub przybywanie:

Słońca już nie ma, chmur wciąż przybywa.

Ćwiczenie

W podanych niżej zdaniach wskaż podmiot (jeśli jest) i nazwij go:

Kasia narzuciła ciepły sweterek.

Nie było ich wczoraj na spotkaniu.

Przeszła szybko obok podejrzanego mężczyzny.

Józef i Franciszek od lat są serdecznymi przyjaciółmi.

Zdziwiona rozejrzała się wokół.

W parku posadzono krzewy róż.

Pracy przybywa.

ORZECZENIE

Zapamiętaj!

Orzeczenie to najważniejsza część zdania (samo orzeczenie jest już zdaniem, np.: Piszę. Czytam. Rysuję.). Zwykle jest wyrażone **osobową formą czasownika**. Nazywamy je wtedy **czasownikowym**, np.:

Zosia **uczy się** pilnie.

Jaś **śpi** na tapczanie.

Przyjrzyjmy się kolejnym grupom zdań:

1. Krzyś **jest uczniem** pierwszej klasy.

Krzyś **został upomniany** na lekcji.

Uczniowie **są grzeczni**.

W tych przykładach orzeczenie składa się z dwu wyrazów: **jest uczniem**, **został upomniany**, **są grzeczni**. W pierwszym zdaniu orzeczenie składa się z czasownika być (użytego w czasie teraźniejszym) oraz rzeczownika. W pozostałych przykładach użyto wyrazów: *zostać*, *stać się*, (lub *być*) w połączeniu z innymi częściami mowy. Taki typ orzeczenia nazywamy **imiennym**, ponieważ w jego skład wchodzi jakieś „imię”, tzn.: rzeczownik, przymiotnik, liczebnik, zaimek, przysłówek lub imiesłów przymiotny.

Zapamiętaj!

Orzeczenie imienne składa się z **łącznika** (być, zostać, stać się) oraz **wyrazu, który orzeka o czynności**, tak zwanego **orzecznika**, wyrażonego różnymi częściami mowy (imionami – np.: rzeczownikiem, przymiotnikiem, liczebnikiem itd.).

W zapamiętaniu regułki pomoże rymowanka:

Jest, był, będzie, stał się, został –

Jest to łącznik, sprawa prosta.

Jesteś zły. Stach jest bramkarzem.

Gdzie orzecznik sam już wskażesz.

2. Książki **wzięto** z półki.

Kraków **zbudowano** przed wiekami.

Mój pokój już **umeblowano**.
Zjedzono cały zapas słodyczy.

Formy czasownika zakończone na -no lub -to (formy nieosobowe) mają zdolność orzekania, tworzą **zdania bezpodmiotowe**. Nigdy nie uda się nam ustalić, **kto** zjadł słodycze i **kto** umeblował pokój.

Ćwiczenie

Wskaż podmiot i orzeczenie w podanych zdaniach. Zwróć szczególną uwagę na orzeczenia, jeśli są złożone, nazwij ich części.

Nasza jamniczka, Jagoda, jest psem pokojowym.

Ojciec lubi rządzić i decydować.

Mariusz został wybrany trenerem naszej drużyny.

Jutro pójdę do dentysty.

Ulicą przemknął zielony samochód.

On jest samolubem.

DOPEŁNIENIE

Ćwiczenie

Spróbuj uzupełnić tekst:

Marysia wyszła z (kim? czym?) ..... na spacer. Po drodze spotkała (kogo? co?) ..... Razem przyglądali się (komu? czemu?) ..... Rozmawiali (o kim? o czym?) ..... Tak długo była poza domem, że nie zdążyła odrobić (kogo? czego?) .....

Historyjkę udało się ułożyć za pomocą pytań przypadków: z kim? z czym? – **narzędnik**; kogo? co? – **biernik**; komu? czemu? – **celownik**; o kim? o czym? – **miejsownik**; kogo? czego? – **dopełniacz**.

Uwaga!

Kolejność przypadków dotyczy ćwiczenia, właściwa kolejność jest inna.

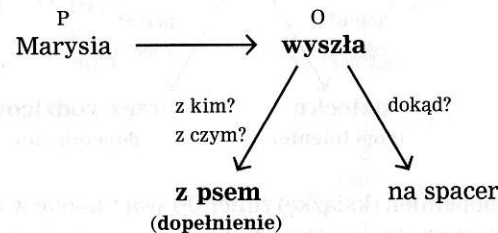
Co się stało z tekstem naszego ćwiczenia? Został uzupełniony, **dopełniony** o pewne informacje.

Zapamiętaj!

Taką część zdania, która odpowiada na pytania przypadków, nazywamy **dopełnieniem**. Jest ono uzupełnieniem informacji zawartych w zdaniu, **dopełnia** znaczenie **orzeczenia**.

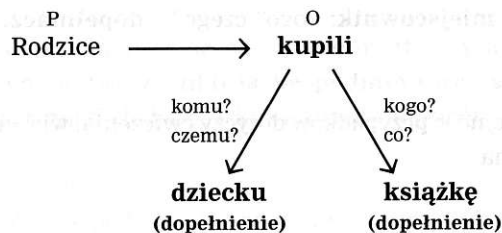
Określmy znane nam części zdania:
Marysia wyszła z psem na spacer.

Uwaga!

Dopełnienie jest w zdaniu określeniem **czasownika**.

Rodzice kupili dziecku książkę.

Mamy tu **dwa dopełnienia**, obydwa są określeniami orzeczenia (czyli czasownika). Zamienimy teraz to zdanie ze strony czynnej na bierną.

Książka została kupiona dziecku przez rodziców.

Zauważ, że jedno z dopełnień (książkę) zmieniło swą funkcję w zdaniu! Stało się podmiotem (książka), drugie (dziecku) pozostało na swoim miejscu.

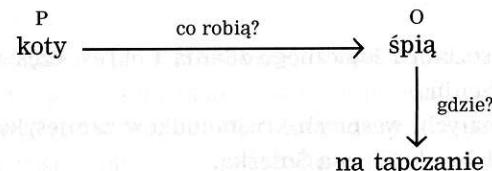

Zapamiętaj!

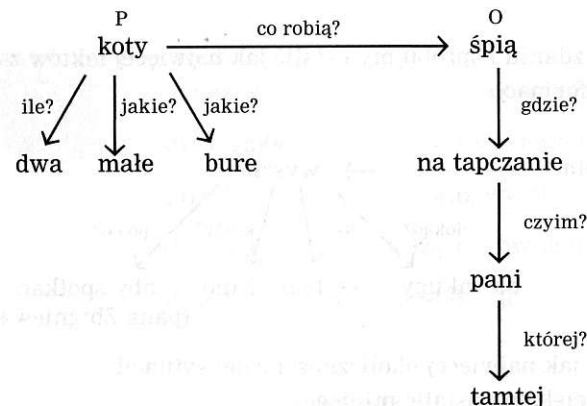
Jeżeli dopełnienie przy zmianie ze strony czynnej na bierną staje się podmiotem, nazywamy je **dopełnieniem bliższym**, jeżeli w zdaniu w stronie biernej nadal jest dopełnieniem (tak jak w stronie czynnej), nazywamy je **dopełnieniem dalszym**.

PRZYDAWKA

Zacznijmy od analizy wypowiedzi: **Koty śpią na tapczanie.** Jest to zdanie, gdyż zawiera **orzeczenie** – śpią; ma również **podmiot** – koty; Rozbiór logiczny tego zdania wyglądałby tak:

Spróbujmy rozszerzyć to zdanie o jakies dodatkowe informacje: **Dwa małe, bure koty śpią na tapczanie tamtej pani.** Teraz wykres wygląda tak:

Rozszerzyliśmy zdanie o następujące wyrazy: dwa – liczebnik; małe, bure – przymiotniki, pani – rzeczownik, tamtej – zaimek. Wszystkie one dookreślają w zdaniu jakiś rzeczownik, przydając mu znaczenia. Taka część zdania nazywana jest **przydawką**.

Zapamiętaj!

Przydawka to określenie **rzeczownika**. Przydawka odpowiada na pytania: **jaki? który? czyj? ile?** Może być wyrażona: przymiotnikiem, imiesłowem przymiotnikowym, liczebnikiem, zaimkiem.

Ćwiczenie

Dokonaj rozbioru logicznego zdania i określ części zdania w wypowiedzeniu:

Siedem małych, wesołych krasnoludków zamieszkało wraz ze śliczną i dobrą królewną Śnieżką.

OKOLICZNIK

Rano pani Honorata szybko wyszła na zakupy, aby spotkać w sklepie pana Zbigniewa.

Przyjrzyjmy się temu zdaniu i spróbujmy ustalić jak najwięcej faktów zawartych w podanej informacji.

Staraliśmy się ustalić jak najwięcej okoliczności całej sytuacji:

pytając – **dokąd?** – chcieliśmy ustalić **miejsce**,

– **po co?** – przyczynę,

– **kiedy?** – czas,

– **jak?** – sposób.

Zapamiętaj!

Taka część zdania, która odpowiada na pytania: **jak? gdzie? kiedy? po co? dlaczego? to okolicznik**. Okolicznik jest najczęściej określeniem **czasownika** (rzadziej: przymiotnika lub przysłówka).

Może mieć postać: **gdzie?** – pod stołem – wyrażenia przyimkowego; **niedaleko** – przysłówka; **którędy?** – lasem; **jak?** – szeptem – rzeczownika.

W zależności od tego, co chcemy ustalić, rozróżniamy: okolicznik **czasu**, okolicznik **miejsca**, okolicznik **sposobu**, okolicznik **przyczyny**, okolicznik **warunku**, okolicznik **przyzwolenia**.

Przykłady:

Przyjechaliśmy (kiedy?) **wczoraj**. – okolicznik czasu;

Poszliśmy (gdzie?) **do lasu**. – okolicznik miejsca;

Spaliśmy (jak? w jaki sposób?) **wygodnie**. – okolicznik sposobu;

Wyciągnęliśmy płaszcze (po co? dlaczego? z jakiego powodu?) z **powodu deszczu**. – okolicznik przyczyny;

Udziel pierwszej pomocy (w jakim wypadku? pod jakim warunkiem?) **w razie wypadku**. – okolicznik warunku;

Brnął przez zasy (mimo co? mimo czego?) **mimo skrajnego wyczerpania**. – okolicznik przyzwolenia.

Ćwiczenie

Znajdź w podanych zdaniach okoliczniki, nazwij je.

Mimo zakazu chłopiec poszedł na budowę.

Z trudem wspinał się coraz wyżej.

Machnął ręką lekceważąco, chwilę później spadł.

Masował stłuczenie postępująco.

Podsumujmy wiadomości dotyczące części zdania

I. Najważniejsza część zdania to **orzeczenie**. Przed nim występuje zwykle **podmiot**. Obie części tworzą w zdaniu **związek główny**. Podmiot i wszystkie jego określenia to **grupa podmiotu**. Orzeczenie wraz z określeniami to **grupa orzeczenia**.

II. Rodzaje orzeczeń: czasownikowe (wziąłem), nieosobowa forma czasownika (wzięto), imienne (złożone z **łącznika**: być, stać się, zostać i **orzecznika**: jakiejś części mowy).

III. Określenia **rzeczownika** w zdaniu: **przydawka** (jaki? który? czyj? ile?). Określenia **czasownika**: **okolicznik** (jak? gdzie? kiedy? po co? w jakim wypadku? mimo co?), **dopełnienie** (wszystkie pytania przypadków z wyjątkiem mianownika). Związki określeń z wyrazami określanymi w zdaniu to **związki poboczne**.

IV. Określanie części zdania to **rozbiór logiczny**.

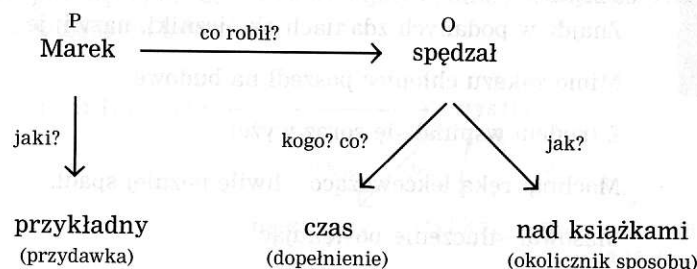

Ćwiczenie

Dokonaj rozbioru logicznego zdań.

Przykład:

Przykładowy Marek spędzał czas nad książkami.

A teraz spróbuj sam:

Jola nigdy jeszcze nie została wybrana do samorządu klasowego.

Jaś chętnie poszedłby do kina.

Weronika szybko odebrała brata z przedszkola.

Wysoki mężczyzna sprężystym krokiem szedł przez park.

Czarne jagody rosną w pobliżu strugi.

Romek nie lubi jesiennych szarug.

ZDANIE ZŁOŻONE Z PODRZĘDNYMI: PODMIOTOWYM, ORZECZNIKOWYM, DOPEŁNIENIO- WYM, OKOLICZNIKOWYM, PRZYDAWKOWYM

Znasz już wszystkie części zdania. Jest ich 5 jak palców u ręki.

I. Przypomnijmy sobie:

1. **Orzeczenie** – odpowiada na pytanie – **co robi? co się z nim dzieje?**

Może być wyrażone:

- osobową formą czasownika**, np.: piszę;
- nieosobową formą czasownika** zakończoną na -no albo -to, np.: skoszono, wzięto;
- tzw. **orzeczeniem imiennym** złożonym z łącznika i orzecznika, np.: owoce są niedojrzałe.

2. **Podmiot** – odpowiada na pytanie – **kto? co?**, wykonuje czynność określoną w orzeczeniu. Wyrażony jest **rzeczownikiem** lub inną częścią mowy w funkcji rzeczownika np.: Kot śpi. On choruje. Podmiot **domyślny** jest ukryty w formie czasownika, np.: myślimy (my). Znasz jeszcze podmiot **szeregowy**, np.: Jaś i Małgosia idą drogą.

3. **Dopełnienie** – odpowiada na pytania przypadków (z wyjątkiem mianownika – ten zarezerwowany jest dla podmiotu), np.: spotkałem (kogo? co?) Jasia w kinie. Wyróżniamy dopełnienia:

- bliższe**, tj. takie, które podczas zamiany ze strony czynnej na bierną zamienia się w podmiot;
- dalsze**, które podczas zamiany stron nie zmienia swej funkcji w zdaniu.

Dopełnienie jest określeniem **czasownika**.

4. **Okolicznik** – odpowiada na pytanie – **jak? gdzie? kiedy? po co? dlaczego? pod jakim warunkiem?**, np.: Pójdę (dokąd?) na wagary. **Okolicznik** jest określeniem **czasownika**.

5. **Przydawka** – odpowiada na pytanie – **jaki? który? czyj? ile?** Przydawka jest określeniem **rzeczownika**.

II. Każde zdanie pojedyncze z przydawką lub dopełnieniem możemy zamienić na zdanie podrzędnie złożone ze zdaniem przydawkowym lub dopełnieniowym, np.:

O
Zobaczyłem koleżankę wśród osób wychodzących ze sklepu.

orzeczenie: zobaczyłem

przydawka: wychodzących (pytanie: których?)

Spróbujmy zmienić to zdanie pojedyncze na złożone, ale nie zmieniamy treści, tylko formę wyrazów:

O   zd. 1   O   zd. 2
Zobaczyłem koleżankę wśród osób, | które wychodziły ze sklepu.

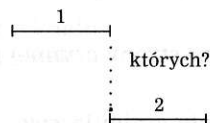
których?

orzeczenia: zobaczyłem, wychodziły

w roli przydawki: które wychodziły ze sklepu (pytanie: których?)

Zdanie to złożone jest z **dwóch zdań pojedynczych**. Ponieważ o drugie zdanie pytamy jak o przydawkę, nazywamy je **zdaniami podrzędnymi przydawkowymi**.

Jeżeli w ten sposób oznaczymy zdanie, to otrzymamy wykres

2 : 1 (zdanie drugie w stosunku do pierwszego) – zdanie złożone podrzędnie przydawkowe.

Ten sam mechanizm można zastosować w zdaniach zawierających dopełnienie:

O
Prosiłem kolegę o pomoc.

orzeczenie: prosiłem

dopełnienie: o pomoc (pytanie: o kogo? o co?)

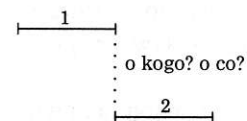
Jest to przykład zdania pojedynczego z dopełnieniem. Zamieńmy je na zdanie złożone.

o kogo? o co?
O   zd. 1   zd. 2   O
Prosiłem kolegę, | żeby mi pomógł.

orzeczenia: prosiłem, pomógł

w roli dopełnienia: żeby mi pomógł (pytanie: o kogo? o co?)

W roli dopełnienia wystąpiło zdanie podrzędne, które odpowiada na takie samo pytanie jak dopełnienie, a zatem nazwiemy je **zdaniami podrzędnymi dopełnieniowymi**. Na wykresie wygląda to tak:

2 : 1 – zdanie podrzędne dopełnieniowe.

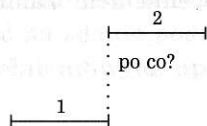
Podrzędne zdania okolicznikowe pełnią taką samą funkcję jak okoliczniki w zdaniu pojedynczym. Pytamy o nie tak, jak o okoliczniki: czasu (kiedy? jak długo?), miejsca (gdzie? dokąd?), sposobu (jak? w jaki sposób?), celu (po co? w jakim celu?), przyczyny (dlaczego? z jakiego powodu?), warunku (pod jakim warunkiem? w jakim wypadku?), przyzwolenia (mimo co? mimo czego?).

Zdania złożone ze zdaniem podrzędnym okolicznikowym połączone są często spójnikami: żeby, aby, ponadto, by, bo, ponieważ, gdy, dlatego że, bo-wiem, jeżeli, jeśli, gdyby, chociaż, mimo, choć lub zaimkami względnymi: jak, tak, gdzie, tam, skąd, któredy.

po co?
zd. 1   O   O   zd. 2
Żebyś dużo umiał, | musisz się dużo uczyć.

orzeczenia: umiał, musisz

w roli okolicznika celu: żebyś dużo umiał (pytanie: po co? w jakim celu?)

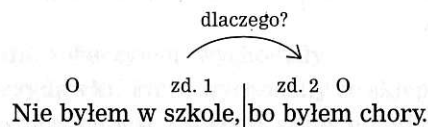

1 : 2 – zdanie **podrządne okolicznikowe celu**.

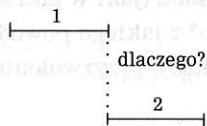
Uwaga!

Przystępując do wykresu należy pamiętać, że jest on graficznym obrazem zdania. Kolejność zdań na wykresie musi być taka sama, jak w wypowiedzi, tzn. zawsze pierwsze jest zdanie nr 1, ale nie zawsze jest ono nadrzędne w stosunku do pozostałych (jak w przykładzie powyżej).

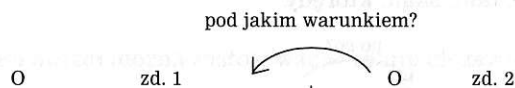

orzeczenia: nie byłem, byłem chory

w roli okolicznika przyczyny: bo byłem chory (pytanie: dlaczego?)

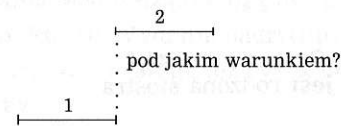
2 : 1 – **podrządne okolicznikowe przyczyny**

Gdybym ci ja miała skrzydełka jak gąska, poleciałabym ja za Jaśkiem do Śląska.

orzeczenia: miała, poleciałabym

w roli okolicznika warunku: zd. 1 (pytanie: pod jakim warunkiem?)

Ćwiczenie

Poniżej podano zdania złożone i określono zdania okolicznikowe, które wchodzą w ich skład.

Twoim zadaniem jest:

- oddzielić zdania składowe;
- wypisać orzeczenia;
- określić, jakim pytaniem i o które zdanie zapytasz;
- wyjaśnić, które zdanie wystąpiło w roli okolicznika;
- sporządzić wykres zdań.

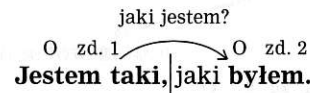
Mimo że była zła pogoda, poszłam w góry.
okolicznikowe przyzwalające

Jak sobie pościelesz, tak się wyśpisz.
okolicznikowe sposobu

Kiedy wróciłam do domu, obiad był gotowy.
okolicznikowe czasu

Pójdę tam, gdzie ty byłaś wczoraj.
okolicznikowe miejsca

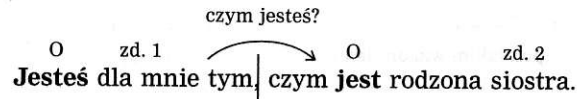
IV. Wypowiedzenie podrzędne orzecznikowe jest określeniem orzecznika wypowiedzenia nadrzędnego. Odpowiada na pytanie: jaki jest? kim jest? czym jest? np.:

orzeczenia: jestem taki, byłem

w roli orzecznika: zd. 2 – odpowiada na pytanie: jaki jestem?

2 : 1 **podrządne orzecznikowe**

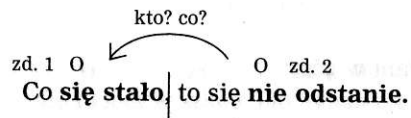
orzeczenia: jesteś, jest

w roli orzecznika: zd. 2 – odpowiada na pytanie: czym jesteś?

2 : 1 podrzędne orzecznikowe

Tego typu zdania mogą być połączone za pomocą zaimków względnych, np.:
 co, jaki lub spójników: że, żeby, iż.

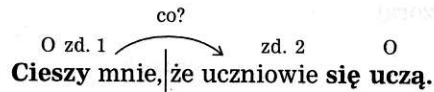
Kolejnym typem zdania złożonego podrzędnie jest tzw. **wypowiedzenie podrzędne podmiotowe**. Zastępuje ono lub uzupełnia podmiot zdania nadrzędnego i odpowiada na pytania – **kto? co?** np.:

orzeczenia: się stało, nie odstanie

w roli podmiotu: zd. 1 – odpowiada na pytanie: co?

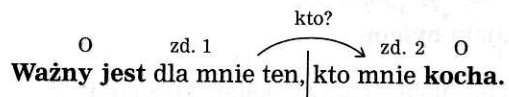
1 : 2 podrzędne podmiotowe

orzeczenia: cieszy, się uczą

w roli podmiotu: zd. 2 – odpowiada na pytanie: co?

2 : 1 podrzędne podmiotowe

orzeczenia: ważny jest, kocha

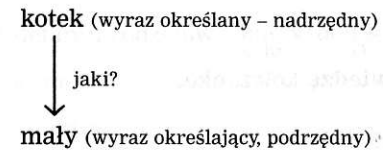
w roli podmiotu: zd. 2 – odpowiada na pytanie: kto?

2 : 1 podrzędne podmiotowe

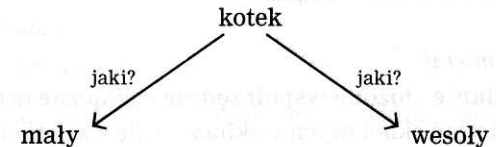
Zdania tego rodzaju mogą być połączone za pomocą zaimków względnych, np.: kto, co. W zdaniu nadrzędnym odpowiadają im domyślne lub dane zaimki: ten, ta, to. Mogą też być połączone za pomocą spójników: że, żeby, jak, jakby.

ZDANIA ZŁOŻONE WSPÓRZĘDNE

Wyrazy w obrębie zdania są względem siebie podrzędne lub nadrzędne, czyli określane lub określające, np.:

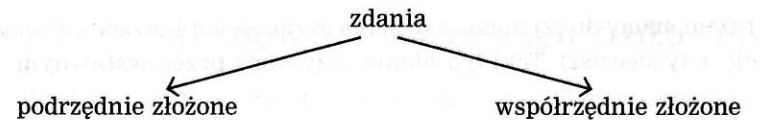

lub współrzędne, np.:

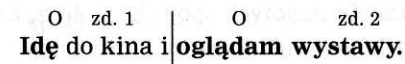

wyrazy „mały” i „wesoly” są względem siebie współrzędne, choć względem wyrazu „kotek” oba są podrzędne.

Podobnie całe zdania są względem siebie złożone podrzędnie lub współrzędnie.

1.

Jest to zdanie złożone, ponieważ posiada dwa orzeczenia: pójdę, obejrzę. Obie czynności wyrażone czasownikami wykonywane są jednocześnie. Ktoś robi to i to w tym samym czasie i przestrzeni. Taki typ zdania współrzędnego nazywamy **łącznym**.

Zapamiętaj!

Zdanie złożone współrzędnie łączne – łączy w czasie i przestrzeni wykonywanie dwóch czynności.

Zdania łączne mogą być połączone za pomocą spójników i, a lub bezspójnikowo, np.: Pójdę do kina, obejrzę ten film.

2.

O zd. 1 | O zd. 2
Pójdę do kina, albo odwiedzę koleżankę.

Jakie relacje łączą te dwa zdania?

Podmiot może wykonać tylko jedną z czynności. Cóż, dylemat pozostanie: albo kino, albo koleżanka, ale nie można tym razem wykonać obu czynności naraz. Jest to zdanie **rozłączne**.

Zapamiętaj!

Zdanie złożone współrzędnie rozłączne to takie, w którym treści zdań składowych wykluczają się wzajemnie. Typowe spójniki w zdaniu rozłącznym: albo, lub.

3.

O zd. 1 | O zd. 2
Ja pracuję, a ty leniuchujesz!

Tym razem mamy do czynienia z dwiema czynnościami przeciwstawnymi (ja stoję, a ty siedzisz). Taki typ zdania nazywamy **przeciwstawnym**.

Zapamiętaj!

Zdanie złożone współrzędnie przeciwstawne to takie, w którym treści zdań są wobec siebie przeciwstawne. Charakterystyczne dla zdań przeciwstawnych spójniki: a, lecz, zaś, przecież, jednak, przeciwnie, natomiast, za to, tymczasem.

4.

O zd. 1 | O zd. 2
Boli mnie ząb, więc pójdę do dentysty.

W tym zdaniu skutek zależy (jak zwykle!) od przyczyny, jedno zdanie wyraża skutek, drugie – przyczynę. Ten typ zdania nazywamy **wynikowym**.

Zapamiętaj!

Zdanie złożone współrzędnie wynikowe to taki typ zdania złożonego, w którym treść zdania drugiego wynika z pierwszego. Typowe spójniki: więc, stąd, zatem, dlatego.

W zapamiętaniu rodzajów zdań współrzędnych pomogą wam wykresy

zdanie łączne $\overbrace{\quad\quad\quad}^1 \dots \overbrace{\quad\quad\quad}^2$

zdanie rozłączne $\text{---} \langle \dots \rangle \text{---}$

zdanie przeciwstawne $\text{---} \rightarrow \dots \leftarrow \text{---}$

zdanie wynikowe $\text{---} \rightarrow \dots \text{---}$

Ćwiczenie

Jakie to zdania?

Dużo się uczę, dlatego spokojnie oczekuję wakacji.

Mam psa, ale chciałbym też hodować kota.

Pójdę do kina i nie wezmę cię ze sobą.

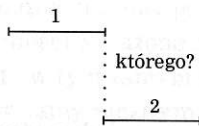
Idziesz z nami, albo zostajesz w domu.

SZYK ZDAŃ SKŁADOWYCH W ZDANIACH ZŁOŻONYCH

W zdaniu wielokrotnie złożonym podrzędnie, zdanie nadrzędne może być na pierwszym miejscu, jak w zdaniu:

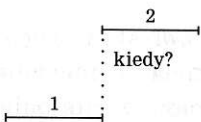
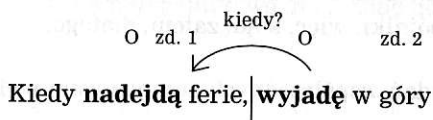
O zd. 1 | O zd. 2 | O
Spotkałem kolegę, którego dawno nie widziałem.

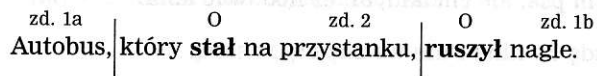
2 : 1 – podrzędne przydawkowe.

Pierwsze zdanie może też być podrzędne, np.:

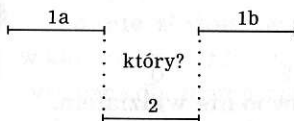
1 : 2 – podrzędne okolicznikowe czasu.

Istnieje jeszcze trzecia możliwość, tzn. zdanie podrzędne znajduje się w środku zdania nadrzędnego, np.:

1a – oznacza część zdania pierwszego, dalsza jego część (1b) z orzeczeniem znajduje się na końcu wypowiedzi: Autobus ruszył nagle (jaki? który?) który stał na przystanku.

Wykres tego zdania wygląda następująco:

zdanie 2 jest podrzędne (przydawkowe) względem zdania 1, czyli 2:1 – podrzędne przydawkowe.

Ponieważ zdanie 1b jest w wypowiedzi po zdaniu drugim, na wykresie umieszczamy je po 2, ale na wysokości 1a, z którym tworzy całość.

Zdania podrzędne oddzielamy przecinkami od zdania nadrzędnego bez względu na kolejność tych zdań.

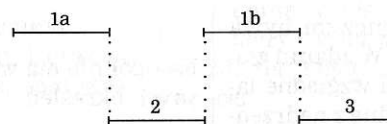
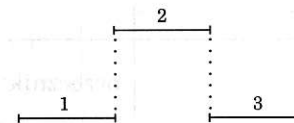
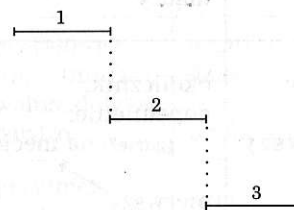

Ćwiczenia

1. Dokonaj wykresu zdania i określ rodzaje zdań składowych.

Kaftan losiowy, który miał na sobie, przemógł od rosy i mgły, zimno mu było i drżący zbliżył się do ognia.

2. Ułóż zdania do wykresów:

JAKĄ ROLĘ W ZDANIU PEŁNIĄ POSZCZEGÓLNE CZĘŚCI MOWY

Część mowy	Występuje w zdaniu jako:	Określeniem tej części mowy jest zazwyczaj:
rzeczownik, np.: kot	podmiot: Kot śpi. orzecznik: To zwierzę jest ko-tem . przydawka: Futro kota jest miękkie. okolicznik: Zwinny jak kot . dopełnienie: Złapano kota .	przydawka: Stary kot śpi. kot (jaki?) stary
przymiotnik, np.: mądry	orzecznik: On jest mądry . przydawka: On jest mądrym człowiekiem.	okolicznik: niezmiernie mądry (jak?)
liczebnik, np.: pierwszy	orzecznik: On był pierwszy . przydawka: Siada pierwszy chłopiec.	okolicznik: dopełnienie: (gdzie?) na mecie pierwszy (po kim?) po trenerze
zaimek, np.: ja, ciebie, ich	W zdaniu pojedynczym bywa tym, co zastępuje. W zdaniu złożonym tzw. zaimki względne łączą zdania podrzędne z nadrzędnymi.	Na ogół nie ma własnych określeń.
czasownik, np.: zbierać 1. forma osobowa i forma nieosobowa	orzeczenie: Zbierają ziemniaki. Zebrano ziemniaki.	

wa czasu przeszłego zakończona na -no, -to, np.: zbierano, wytarto 2. forma nieosobowa a) bezokolicznik, np.: patrzeć b) imiesłów przymiotnikowy, np.: biorący, wytarty, rozebrany c) imiesłów przysłówkowy, np.: kochając, wstawszy, poszedłszy	podmiot: Przykro było patrzeć . okolicznik: Poszedł grać . dopełnienie: Chcę pić . jak przymiotnik jak przysłówek	okolicznik: dopełnienie: siedzi grzecznie (jak?) (z kim? z czym?) z książką dobrze (jak?) myśleć (o kim?) o pannie Julii
przysłówek, np.: smutno, wolno, dobrze, bardzo	orzecznik: Dobrze jest wiedzieć. okolicznik: Śpiewaj wesoło .	
przyimek, np.: bez, do, za, obok, w, na, pod	składnik różnych części zdania: Byłam bez szans. Jadę w góry.	_____
spójnik, np.: i, oraz, ale, że, ponieważ	występuje w zdaniu jako łącznik, łączy części zdania lub całe zdania: Pójdę do szkoły i na spacer.	_____
wykrzyknik, np.: ha! o! hej!	nie tworzy związków, jest równoważnikiem zdania.	_____
partykuła, np.: czy, no, -że, niech, -by, nie, -li	najczęściej jest dodatkowym składnikiem orzeczenia: Niech zobaczę. Czy poszedł? Zróbże... Nie dotykaj.	_____

IMIESŁOWY RÓWNOWAŻNIK ZDANIA

Zastanówmy się nad przykładem:

Kiedy wracałam do domu, wstąpiłam do księgarni.

Jest to zdanie złożone, ma dwa orzeczenia – wracałam, wstąpiłam. Spróbujmy je skrócić:

Wracając do domu, wstąpiłam do księgarni.

Treść nie uległa zmianie, zamiast czasownika użyto **imiesłowa przysłówkowego współczesnego**. Ponieważ w pierwszym członie wypowiedzi nie ma już czasownika, tylko imiesłów przysłówkowy, jest to **imiesłowy równoważnik zdania**.

Zapamiętaj!

Imiesłowy równoważnik zdania to wypowiedzenie, w którym zamiast osobowej formy czasownika pojawia się imiesłów. Imiesłowe równoważniki zdań oddzielamy przecinkami od reszty zdań. Nie stosujemy przecinka, gdy imiesłów przysłówkowy występuje bez zależnych od niego wyrazów i pełni funkcję okolicznika w zdaniu pojedynczym, np.: Chłopiec szedł śpiewając.

Przykłady:

Podjąwszy zobowiązanie, chcieliśmy je zrealizować.
Zobaczywszy ciemne chmury, postanowiliśmy wrócić do domu.

Tym razem zastosowano **imiesłowy przysłówkowy uprzedni**. Wśród imiesłowych równoważników najczęściej występują równoważniki zdań okolicznikowych czasu, np.:

kiedy?
Idąc do sklepu, spotkałam kolegę.

Uwaga!

Jeżeli czynności, o których informujemy w zdaniu, odbywają się **jednocześnie**, wówczas używamy imiesłowa **prysłówkowego współczesnego** (z końcówką -ąc). Jeśli jedna z czynno-

ści miała miejsce wcześniej, należy czasownik, za pomocą którego została ona wyrażona, zamienić na imiesłów przysłówkowy uprzedni (z końcówkami -wszy, -wszy).

Przykłady:

Jechał na rowerze i **oglądał** krajobraz. (czynności odbywały się równocześnie)

Jadąc na rowerze, oglądał krajobraz.

Wyjął długopis i szybko **notował**. (najpierw wyjął długopis, potem notował)

Wyjąwszy długopis, szybko notował.

Ćwiczenie

Zamień zdania złożone na zdania pojedyncze, w których pierwszy człon będzie miał postać imiesłowego równoważnika zdania. Pamiętaj o poprawnym użyciu imiesłów przysłówkowych: współczesnego i uprzedniego.

Przykład:

Siedział przed domem i głęboko **oddychał**.
Siedząc przed domem, głęboko oddychał.

A teraz spróbuj sam:

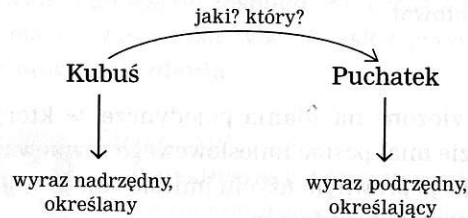
Wyrównał szanse i zdobył przewagę.
Spacerowała po mieście i robiła zakupy.
Biegał szybko i rozdawał gazety.
Rozmawiała z koleżanką i uśmiechała się.
Dogonił ją i zaczął cichą rozmowę.
Nastawiła płytę i położyła się wygodnie.
Podsłuchiwał w górze i złapał piłkę.
Robiła na drutach i słuchała muzyki.

ZWIĄZKI WYRAZÓW W ZDANIU

Wyrazy tworzące zdania wchodzą ze sobą w różnego rodzaju związki składniowe. W tym rozdziale zastanowimy się, jakie względem siebie są wyrazy: określane (nadrzędne) i określające (podrzędne). Są trzy możliwości:

- wyraz określany i określający mogą się ze sobą **zgadzać**;
- wyraz określany i określający mogą **rzządzić sobą**;
- wyraz określany i określający mogą **przynależeć** do siebie.

1.

Co się stanie, jeżeli odmienimy te dwa wyrazy? Spróbujmy:

M. (kto? co?)	Kubuś ∅ Puchatek ∅
D. (kogo? czego?)	Kubusia Puchatka
C. (komu? czemu?)	Kubusiowi Puchatkowi
B. (kogo? co?)	Kubusia Puchatka
N. (z kim? z czym?)	Kubusiem Puchatkim
Msc. (o kim? o czym?)	Kubusiu Puchatku
W. O!	Kubusiu Puchatku!

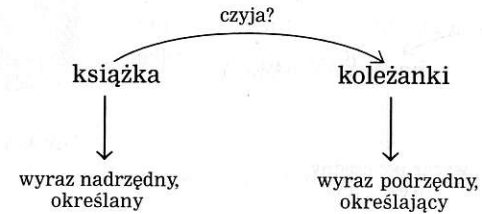
Za każdym razem obydwa wyrazy zgadzają się ze sobą pod względem – **przypadka, liczby i rodzaju**. Taki związek nazywamy **związkiem zgody**.

Zapamiętaj!

Składnia zgody to zależność form wyrazu określającego polegająca na ich dostosowaniu za każdym razem do formy rzeczownika określanego pod względem **przypadka, liczby i rodzaju**.

2.

M. (kto? co?)	książka koleżanki
D. (kogo? czego?)	książki koleżanki
C. (komu? czemu?)	książce koleżanki
B. (kogo? co?)	książkę koleżanki
N. (z kim? z czym?)	książką koleżanki
Msc. (o kim? o czym?)	książce koleżanki
W. O!	książko koleżanki

Niezależnie od zmian, jakim ulega człon nadrzędny (określany), wymaga on użycia wyrazu podrzędnego (określającego) zawsze w określonym **przypadku, liczbie i rodzaju**. Można rzec, że **rządzi** tym wyrazem.

Porównaj: w składni zgody odmianie ulegały oba wyrazy, a tym razem odmienialiśmy tylko jeden z nich – nadrzędny. Taki związek między wyrazami nazywamy **związkiem rządu**.

Zapamiętaj!

Składnia rządu – wyraz określany wymaga jednej, szczególnej, jedynej formy wyrazu określającego.

Uwaga!

W składni rządu znajdują się wszelkie dopełnienia (sprawdź, np.: szuka (czego?) mieszkania lub opowiadał (komu?) dzieciom).

3.

Ostatnią możliwością związku wyrazowego jest **składnia przynależności**. Mówimy o niej wówczas, gdy dwóch wyrazów nie możemy zakwalifikować ani jako związku zgody, ani jako związku rządu. Sytuacja taka istnieje wtedy, gdy człon podrzędny (określający) jest nieodmienny lub jest wyrażeniem przyimkowym.

np.:

Zapamiętaj!

Składnia przynależności występuje wtedy, gdy jeden z członów związku jest nieodmienną częścią mowy lub wyrażeniem przyimkowym.

Uwaga!

Aby sprawdzić, w jakim związku pozostają wyrazy w zdaniu, należy:

- dokonać rozbioru logicznego zdania, wyodrębnić związki i określić wyraz nadrzędny (określany) i podrzędny (określający);
- jeśli podczas odmiany obydwa wyrazy zmieniają końcówki i dopasowują się do siebie, jest to **związek zgody**;
- jeśli wyraz nadrzędny zmienia końcówki, a wyraz podrzędny pozostaje w tej samej formie, jest to **związek rządu**;
- jeśli wyraz podrzędny to wyrażenie przyimkowe lub nieodmienna część mowy, jest to **związek przynależności**.

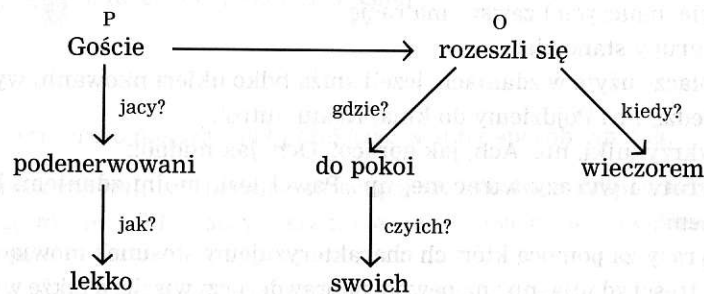

Ćwiczenie

Spróbuj dokonać rozbioru logicznego zdań z uwzględnieniem związków wyrazowych.

Przykład:

Wieczorem lekko podenerwowani goście rozeszli się do swoich pokoi.

związki:

- podenerwowani goście – zw. zgody
- podenerwowani lekko – zw. przynależności (lekko – przysłówek – nieodmienna część mowy)
- rozeszli się do pokoi – zw. przynależności (! do pokoi – wyrażenie przyimkowe)
- swoich pokoi – zw. zgody
- rozeszli się wieczorem – zw. rządu

A teraz spróbuj sam:

Wezwany na pomoc lekarz szybko rozpoczął reanimację.

Zielony telefon stał na parapecie okna sypialni.

Tutaj już nigdy nie przyjdą ludzie.

Mama Piotra zaczęła przepytywać syna z historii.

WYRAZY POZA ZWIĄZKAMI

Czy wszystkie wyrazy tworzą składnię rządu, zgody lub przynależności? Otóż nie. Często, szczególnie w **mowie potocznej**, używamy wyrazów, które trudno zakwalifikować jako określone czy określające, np.:

Jesteśmy, jak widać, najlepsi, nie chwaląc się!

Oczywiście, nauczyciel zawsze ma rację.

Podobne grupy stanowią:

- a) wołacze użyte w zdaniach, jeżeli służą tylko ukierunkowaniu wypowiedzi, np.: Pójdziemy do kina, Kasiu, jutro!;
- b) wykrzykniki, np.: Ach, jak gorąco!, Och, jak nudno!;
- c) zwroty i wyrazy wtrącone, np.: Paweł jest, moim zdaniem, hultajem!;
- d) wyrazy, za pomocą których charakteryzujemy stosunek mówiącego do treści zdania, np.: na pewno, naprawdę, oczywiście; a także wyrazy, za pomocą których uwydatniamy treść jednego z członów zdania, np.: Nikt, tylko ty..., lub nawiązujemy do zdań poprzednich, np.: Właśnie chciałam mu przerwać...

MOWA ZALEŻNA I NIEZALEŻNA

Mamy dwa sposoby wymieniania między sobą uwag, myśli, spostrzeżeń:

I

Marcin zapytał: „Podasz mi «ściąge» na klasówce”?

Odpowiedziałem: „Mogę ci to wytłumaczyć teraz, na klasówce nie liczą na mnie”.

Sposób ten wymaga dwóch zdań: wprowadzanego i wprowadzającego.

Zdanie wprowadzające zawiera wyjaśnienie, kto wypowiada dalszą kwestię, stawiamy po nim dwukropek, np.:

Marcin zapytał:

Odpowiedziałem:

Zdanie wprowadzane to przytoczenie czyichś słów w dosłownym brzmieniu (stąd konieczna obecność cudzysłowu „”), np.: „Podasz mi ściąge?...”, „Mogę ci to wytłumaczyć teraz...”. Taki sposób wymiany myśli to **mowa niezależna**.

Zapamiętaj!

Mowa niezależna polega na dosłownym przytoczeniu wypowiedzi czyjejs lub własnej.

II

Tę samą treść moglibyśmy przekazać w inny sposób, np. tak:

Marcin zapytał, czy podam mu ściąge na klasówce. Odpowiedziałem, że mogę mu to wytłumaczyć teraz, ale na klasówce nie powinien na mnie liczyć.

Przytoczyliśmy naszą poprzednią wypowiedź w formie zdań podrzędnych dopełnieniowych. Taka konstrukcja nosi nazwę **mowy zależnej**.

Zapamiętaj!

Mowa zależna polega na przytoczeniu czyjejs lub własnej wypowiedzi w formie zdania podrzędnego dopełnieniowego.

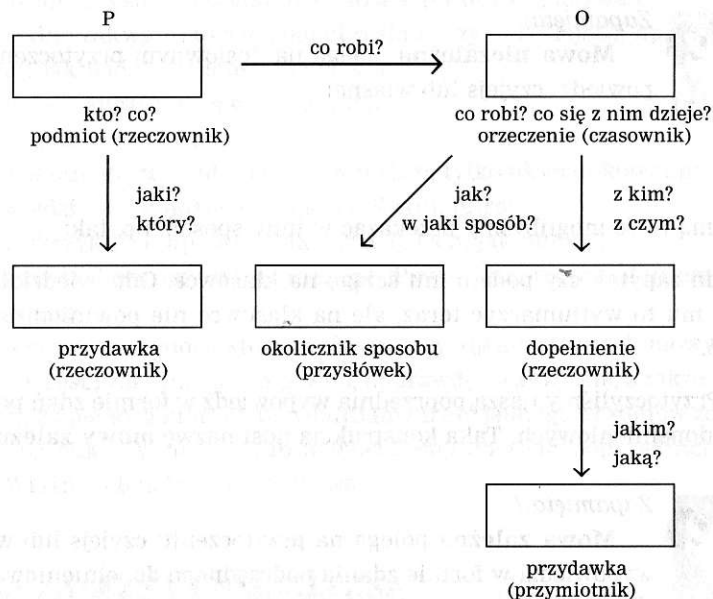
Można dowolnie przekształcać mowę zależną w mowę niezależną i odwrotnie z niezależnej w zależną. Zdanie wprowadzające staje się wtedy nadrzędnym, a zdanie wprowadzane – podrzędnym dopełnieniowym, połączonym spójnikami: że, żeby, czy (w razie potrzeby zmieniamy osobę zaimka oraz osobę i tryb czasownika).

Generalna różnica między tymi dwoma sposobami polega na tym, że mowa niezależna ma charakter naturalnej rozmowy, jest żywym dialogiem oddającym emocje towarzyszące mówiącym. W mowie zależnej autor wypowiedzi może łatwiej scharakteryzować mówiącego, może oddać sposób mówienia, opisać jego stan psychiczny i usposobienie.

Ćwiczenia

1. W przygotowane miejsca na wykresie wpisz słowa tak, by zdanie miało sens.

2. Ułóż zdania do wykresów

- a) 2 : 1 podrzędne przydawkowe
3 : 2 podrzędne dopełnieniowe
- b) 2 : 1 podrzędne dopełnieniowe
3 : 2 podrzędne okolicznikowe

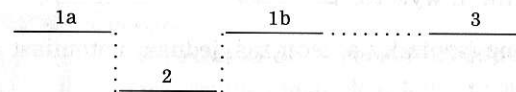
- c) 1 : 2 podrzędne okoliczn. czasu
- d) 2 : 1 podrzędne przydawkowe
3 i 2 współrzędne (dowolne)

- e) 2 : 1a podrzędne przydawkowe
3 : 1b współrzędne (dowolne)

3. Sporządź wykresy zdań. W tym celu: znajdź orzeczenia, oddziel zdania składowe, nazwij je, narysuj wykres.

Przykład:

Przykładny Marek, ^{zd. 1a} zanim jeszcze poznał ^{zd. 2} Zosię, ^{zd. 1b} wiele czasu spędzał nad książkami ^{zd. 3} i sporo pomagał tacie.

2 : 1 podrzędne okolicznikowe czasu
1 i 3 współrzędne łączne

A teraz spróbuj sam:

Ania się zmieniła, odkąd jej przyjaciółka wyjechała do Afryki i przestała pisać listy.

Nad wodą pełno było szuwarów, w których ukrywały się dzikie kaczki.

Na dworze zapanowała niezgoda i król, który nigdy dotąd nie karał poddanych, był zmuszony przedsięwziąć radykalne kroki.

Nigdy nie przeszkadzaj komuś, kto chce ci pomóc.

Błyskawiczna powtórka

I. Pojęcia, które trzeba znać

zdanie – wypowiedzenie, które zawiera **osobową formę czasownika**
równoważnik zdania – wypowiedzenie, które nie zawiera osobowej formy czasownika

rozbior logiczny – określenie wszystkich części zdania

II. Rodzaje zdań

a) proste – mają tylko **jedno orzeczenie**;

b) złożone – mają co najmniej dwa orzeczenia

– złożone współrzędnie:

łączone (spójnik: i, wykres: $\text{---} \text{---} \text{---} \text{---} \text{---}$),

przeciwstawne (spójniki: a, lecz, zaś, jednak, natomiast;

wykres: $\text{---} \text{---} \text{---} \text{---} \text{---}$),

rozłączne (spójniki: albo, lub;

wykres: $\text{---} \langle \text{---} \text{---} \rangle \text{---}$),

wynikowe (spójniki: więc, stąd, zatem, dlatego;

wykres: $\text{---} \text{---} \text{---} \text{---} \text{---}$).

– złożone podrzędnie z:

podrzednym dopełnieniowym (o które pytamy pytaniami przypadków z wyjątkiem mianownika),

podrzednym przydawkowym (pytania: jaki? który? czyj? ile?),

podrzednym okolicznikowym (pytania: jak? gdzie? kiedy? skąd? dokąd? po co? dlaczego? pod jakim warunkiem?),

podrzednym orzecznikowym (jeśli zdanie podrzędne występuje w roli orzecznika),

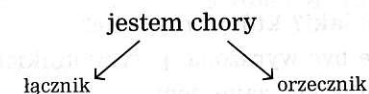
podrzednym podmiotowym (pytania kto? co? – jak o podmiot).

III. Części zdania

1. **Orzeczenie** – najważniejsza część zdania, pytamy o nie: **co robi? co się z nim dzieje?**

a) orzeczenie **czasownikowe** – **osobowa forma czasownika**;

b) orzeczenie **imienne** – forma osobowa czasownika **być** i wyraz „orzekający”, np.: jestem chory.

Uwaga!

W roli orzecznika może wystąpić całe zdanie podrzędne, które określamy jako **orzecznikowe** i o które pytamy: jaki jest? kim jest? czym jest?

Uwaga!

Określenia do orzeczenia: dopełnienie, okolicznik.

Orzeczenie i jego określenia tworzą w zdaniu **grupę orzeczenia**.

2. **Podmiot** – pytamy o niego **kto? co?**

a) najczęściej **rzeczownik** lub inna część mowy, która zastępuje rzeczownik;

- b) podmiot **szeregowy** – kilka równorzędnych znaczeniowo rzeczowników, np.: Jaś, Kasia i Ewa;
 c) podmiot **logiczny** – odpowiada na pytanie kogo? czego?, np.: Mgły przybywa;
 d) podmiot **domyślny** – nie jest wyrażony wprost, ale można się go domyślić, np.: biorąc pod uwagę formę czasownika.

Uwaga!

W roli podmiotu może wystąpić całe zdanie podrzędne, które określamy jako **podmiotowe** i o które pytamy **кто? co?**

Uwaga!

Określenie do podmiotu to **przydawka**. Podmiot wraz z określeniami do niego to **grupa podmiotu**.

3. Określenia do podmiotu

Przydawka – w zdaniu zawsze jest określeniem **rzeczownika**.

Pytania o przydawkę: **jaki? który? czyj? ile?**

Przydawka może być wyrażona: przymiotnikiem, imiesłowem przymiotnikowym, liczebnikiem, zaimkiem.

Uwaga!

W roli przydawki może wystąpić całe zdanie podrzędne, które nazywamy **przydawkowym** i o które pytamy jak o przydawkę.

4. Określenia do orzeczenia

Dopełnienie – w zdaniu jest zawsze określeniem **czasownika**.

Pytania o dopełnienie: wszystkie **pytania przypadków oprócz mianownika**.

Uwaga!

Dopełnienie bliższe – przy zmianie formy zdania ze strony czynnej na bierną staje się **podmiotem**, np.:

P O dopełnienie bliższe
 Marek kupił **psa**.

P
 strona bierna: **Pies** został kupiony przez Marka.

Dopełnienie dalsze – przy zmianie formy zdania ze strony czynnej na bierną pozostaje dopełnieniem, np.:

P O
 Marek kupił psa **Kaśce**.

dopełnienie dalsze
 Pies został kupiony przez Marka **Kaśce**.

Uwaga!

W roli dopełnienia może wystąpić całe zdanie podrzędne, które nazywamy **dopełnieniowym** i o które pytamy jak o dopełnienie.

Okolicznik – w zdaniu jest zazwyczaj określeniem **czasownika**.

Pytania:

- okolicznik **czasu** – kiedy?
- okolicznik **miejsca** – gdzie?
- okolicznik **sposobu** – jak?
- okolicznik **celu** – po co? w jakim celu?
- okolicznik **przyczyny** – dlaczego? z jakiego powodu?
- okolicznik **warunku** – pod jakim warunkiem?
- okolicznik **przyzwolenia** – mimo co? mimo czego?

Uwaga!

W roli okolicznika może wystąpić całe zdanie podrzędne, które nazywamy **okolicznikowym** i o które pytamy jak o okolicznik.

IV. Związki wyrazów w zdaniu

Związek główny – związek podmiotu i orzeczenia.

Związki poboczne – związki wyrazów określających z określanymi.

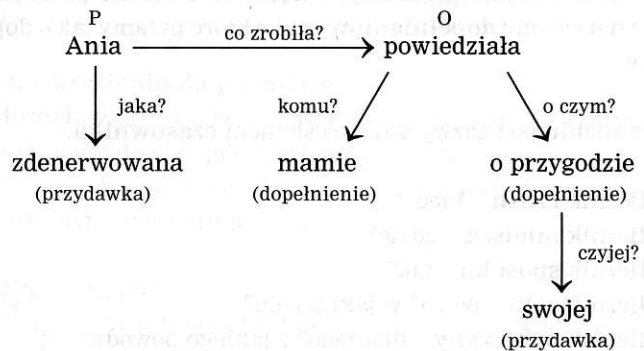
Zależności gramatyczne:

- a) **związek zgody** – wyraz określający i określany dostosowują się do siebie pod względem przypadku, liczby i rodzaju;
- b) **związek rządu** – wyraz określany wymaga jednej określonej formy wyrazu określającego; w związku rządu pozostają wszystkie dopełnienia;
- c) **związek przynależności** – jeden z wyrazów pozostających w związku jest nieodmienny lub jest wyrażeniem przyimkowym.

V. Rozbiór logiczny – krok po kroku

Zdenerwowana Ania powiedziała mamie o swojej przygodzie.

- a) znajdujesz podmiot i orzeczenie – związek główny;
- b) rysujesz wykres, w którym opisujesz wszystkie związki poboczne

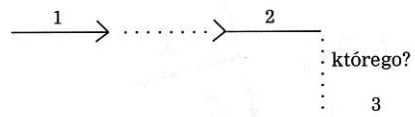

VI. Wykres zdania złożonego – krok po kroku

Pani Honorata ^Onie ¹mogła otworzyć drzwi, ^Odlatego ²poprosiła o pomoc są-

siada, ^{O 3}którego dobrze **znała**.

- a) znajdujesz orzeczenia;
- b) oddzielasz zdania składowe;
- c) ustalasz, jakie pytania i do którego zdania można zadać – odnajdujesz zdania podrzędne;
- d) ustalasz, które zdania są względem siebie współrzędne, czyli między którymi nie można postawić pytania (tu zdanie 1 i 2), stwierdzasz ich rodzaj (tu są wynikowe);
- e) rysujesz wykres, zachowując kolejność zdań składowych

mini-wersja

na klasówkę

4. Ze względu na stopień zbliżenia narządów mowy:
 a) zwarte: b, b', p, p', d, t, g, g', k, k';
 b) szczelinowe: w, w', f, f', z, ż, s, sz, ś, ś, h, h';
 c) zwarto-szczelinowe: dz, c, dż, cz, dż, ć;
 d) spółgłoskowe: l, l', r, m, m', n, n'.

5. Ze względu na miejsce artykulacji:
 a) wargowe: b, b', p, p', m, m'; wargowo-zębowe w, w', f, f';
 b) przedniojęzykowe
 - przedniojęzykowo-zębowe: l, n, d, t, z, s, dz, c,
 - przedniojęzykowo-dźwiękowe: l', l', r, ż, sz, dż, cz;
 c) środkowojęzykowe: ś, ź, ć, ń, k', g', h', dż;
 d) tylnojęzykowe: k, g, h.

IV. Upodobnienia

1. Upodobnienia
- wewnątrzwyrazowe, np.: trawka (→) trafka
  - międzywyrazowe, np.: rzut dyskiem (→) rzud dyskiem
2. Upodobnienia
- wsteczne, np.: trafka
  - postępowe, np.: kszak
3. Upodobnienia pod względem dźwięczności
- udźwięcznienie, np.: jakże (→) jagże
  - ubedźwięcznienie, np.: krzak (→) kszak
4. Upodobnienia pod względem miejsca artykulacji

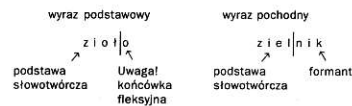
Uwaga!

Aby opisać takie upodobnienie, musisz znać właściwości spółgłosek.

3

Uwaga!

Często się zdarza, że w obrębie podstaw słowotwórczych występują oboczności, np.:

Jeśli odnajdziesz oboczności, opisujesz je:

- zioł-   ziel-
- o : e oboczność samogłoskowa
 i : oboczność spółgłoskowa

Najczęstsze oboczności w obrębie podstaw słowotwórczych:

- a) samogłoskowe: a : e, ó : o, e : o, e : a, e : o;
 b) spółgłoskowe: s : ś, t : ć, d : dż, b : b'.

Spis treści

Fonetyka – czyli nauka o głoskach

Pojęcia, które trzeba znać	2
Narządy mowy	2
Klasyfikacja spółgłosek	2
Upodobnienia	3

Słowotwórstwo – czyli nauka o tworzeniu słów

Pojęcia, które trzeba znać	5
Formanty rzeczowników najczęściej spotykane w języku polskim	5
Analiza słowotwórcza wyrazu – krok po kroku	6

Fleksja – czyli nauka o częściach mowy

Odmienne i nieodmienne części mowy	8
Pytania do części mowy	9
Co należy podać, aby określić odmienną część mowy	9
„Narzędzia” niezbędne, aby odmieniać część mowy	10
Skomplikowane formy czasownika – imiesłowy	12

Składnia – czyli nauka o zdaniu

Pojęcia, które trzeba znać	13
Rodzaje zdań	13
Części zdania	14
Związki wyrazów w zdaniu	16
Rozbór logiczny – krok po kroku	16
Wykres zdania złożonego – krok po kroku	17

Słowotwórstwo czyli nauka o tworzeniu słów

I. Pojęcia, które trzeba znać

- słowotwórstwo** – nauka o tworzeniu słów
wyraz podstawowy – ten, od którego tworzymy nowy wyraz
wyraz pochodny – ten, który tworzymy
rodzina wyrazów – zespół wyrazów pokrewnych, podobnych znaczeniowo
definicja słowotwórcza – takie sformułowanie dotyczące znaczenia wyrazu pochodnego, które pozwala na ustalenie wyrazu podstawowego, np.: kotek „mały kot”
podstawa słowotwórcza – część niezmienna w wyrazie podstawowym i pochodnym
formant – cząstka dodana do wyrazu podstawowego, za pomocą której tworzymy nowy wyraz. Rodzaje formantów: przedrostek (np.: robić → zrobić), wrostek (np.: łapać, duch → łapaduch), przyrostek (np.: lekarz → lekarzka)
końcówka fleksyjna – część wyrazu, która zmienia się podczas odmiany przez przypadki lub osoby
temat fleksyjny – część wyrazu, która nie ulega zmianie podczas odmiany przez przypadki lub osoby
kategoria słowotwórcza – zbiór wyrazów pochodnych pokrewnych znaczeniowo, utworzonych od różnych części mowy za pomocą różnych formantów (np.: przędza, przędka, przędzalnica)
typ słowotwórczy – zbiór wyrazów pokrewnych utworzonych od tej samej części mowy za pomocą tego samego formantu (np.: myśliciel, donosiciel, wybawiciel)
neologizm – wyraz nowo utworzony, za pomocą którego oznaczamy nowe pojęcie lub przedmiot
etymologia – nauka o pochodzeniu słów i ich pierwotnym znaczeniu

II. Formanty rzeczowników najczęściej spotykane w języku polskim

- a) nazwy miejsc: -arnia, -ownia, -nia, -nica, -ownica;
 b) nazwy wykonawców czynności: -ista, -ysta, -arz, -acz, -ak, -nik, -owiec, -yciel;
 c) nazwy mieszkańców: -in, -ec, -czyk, -ik, -ak, -anin;
 d) nazwy żeńskie: -ka, -ica, -nica, -owa, -yni;
 e) zdrobnienia: -ek, -ka, -ik, -utki, -uła, -usia;

7

5

Fonetyka

czyli nauka o głoskach

I. Pojęcia, które trzeba znać

fonetyka – nauka o głoskach
fon – dźwięk, głos, brzmienie
fonem = **głoska** – to, co wymawiamy, czyli najmniejsza dająca się wyodrębnić słuchem cząstka wyrazu
litera – to, co piszemy, czyli graficzny znak głoski
zglaszka = **syłaba** – cząstka wypowiedzenia, której ośrodkiem jest **samo-głoska**
upodobnienie – zmiana właściwości głoski lub grupy głosek pod wpływem innej głoski lub grupy głosek

II. Narządy mowy

- pluca, tchawica, krtań (tu **władza głosowa**, czyli mięśnie, które drżą pod wpływem przepływu powietrza, co wywołuje dźwięk);
- nasada: jamy – gardłowa, nosowa, ustna
  - **rucho**me narządy mowy znajdujące się w nasadzie: podniebienie miękkie, język, wargi, szczęka dolna;
  - **nierucho**me narządy mowy znajdujące się w nasadzie: podniebienie twarde, dżiąsta, szczęka górna.

III. Klasyfikacja spółgłosek

- Ze względu na zachowanie wżadeli głosowych:
  - dźwięczne: b, b', w, w', d, z, dz, ż, dż, g, g';
  - bezdźwięczne: p, p', f, f', t, s, c, sz, cz, ś, ś, k, k'.
- Ze względu na ruch podniebienia miękkiego:
  - nosowe: m, m', n, n';
  - ustne: wszystkie pozostałe.
- Ze względu na ruch środkowej części języka:
  - miękkie: m', l', b', p', w', f', n', ż, ś, c, dż, g', k', h';
  - wszystkie pozostałe.

2

- zgrubienia: -sko, -isko, -ysko, -idło, -ydo;
- nazwy czynności: -anie, -enie, -nie;
- nazwy cech: -ość, -ota, -o;
- nazwy nosicieli cech: -ec, -ek, -ak, -ik, -as;
- nazwy narzędzi: -ak, -arka, -acz, -aczka, -nik, -alnik, -nica, -ica.

III. Analiza słowotwórcza wyrazu – krok po kroku

strażak

- sporządzasz definicję słowotwórczą wyrazu pochodnego: strażak – „ten, kto należy do straży”
- podajesz formę podstawową wyrazu podstawowego: straż

Uwaga!

Formy podstawowe:
 – dla rzeczownika – mianownik liczby pojedynczej,
 – dla czasownika – bezokolicznik (forma zakończona na ć lub c),
 – dla przymiotnika – mianownik liczby pojedynczej, stopień równy.

- porównujesz wyraz podstawowy i pochodny:
 – wydzielasz wspólną cząstkę – **podstawę słowotwórczą**. Uważaj na końcówkę fleksyjną w wyrazie podstawowym (czyli cząstkę, która zmienia się podczas odmiany przez przypadki lub osoby)

s t r a ż ◊	s t r a ż a k
↑	↑
końcówka fleksyjna: ◊ – zero końcówkowe	formant

– odnajdujesz formant: -ak

6

rozczulać	roszczulać
z	sz
przedniojęzykowa	przedniojęzykowo-dżiąstowa

pod wpływem
 cz
 przedniojęzykowo-dżiąstowa

5. Rozkład samogłosek nosowych

pręt	→	prent	kąt	→	kont
ę-t		en-t	ą-t		on-t

Zjawisko rozkładu ą, ę, na om, on, em, en przed spółgłoskami zwartymi lub zwarto-szczelinowymi.

6. Uproszczenie grupy spółgłoskowej

krakowski	→	krakoski
powiódłszy	→	powiółszy

4

Fleksja

czyli nauka o częściach mowy

I. Odmienne i nieodmienne części mowy:

odmienne	nieodmienne
rzeczownik, np.: dom czasownik, np.: biegnę przymiotnik, np.: biały liczebnik, np.: trzy zaimek, np.: ja	przymówek, np.: na partykuła, np.: niech wykrzyknik, np.: hej! przysłówek, np.: ładnie spójnik, np.: i

Uwaga!

Formy czasownika:

odmienne	nieodmienne
forma osobowa, np.: biegnę	bezokolicznik, np.: biegąc
imiesłowy przymiotnikowe: czynny i bierny, np.: biegnący, umyty	forma nieosobowa, np.: myto, rozebrano imiesłowy przysłówkowe: współczesny i uprzedni, np.: biegnąc, siedzi-szy

8

Rodzaje:

w liczbie pojedynczej: męski, np.: pan
 żeński, np.: pani
 nijaki, np.: dziecko

w liczbie mnogiej: męskoosobowy, np.: panowie
 niemęskoosobowy, np.: domy

Uwaga!

Rodzaj określamy u wszystkich **odmiennych części mowy**.

Stopnie:

równy, np.: biały
 wyższy, np.: bliżej lub bardziej biały
 najwyższy, np.: najbliższy lub najbardziej biały

Uwaga!

Stopień określamy u **przymiotnika i przysłowka**.

Czasy:

teraźniejszy, np.: idę
 przeszły, np.: poszedłem
 przyszły, np.: pójdę

Strony:

czynna, np.: myje
 bierna, np.: jest mytą
 zwrotna, np.: myję się

Tryby:

przypuszczający, np.: poszedłbym
 rozkazujący, np.: idź!
 oznajmujący, np.: pójdę

Aspekt:

czasownik dokonany, np.: zjadłem
 czasownik niedokonany, np.: jem

Uwaga!

Czas, stronę, tryb, aspekt określamy u **czasownika**.

11

3. Określenia do podmiotu

Przydawka – w zdaniu zawsze jest określeniem **rzeczownika**.

Pytania o przydawkę: **Jaki? który? czyj? ile?**
 Przydawka może być wyrażona: przymiotnikiem, imiesłowem przymiotnikowym, liczebnikiem, zaimkiem.

Uwaga!

W roli przydawki może wystąpić całe zdanie podrzędne, które nazywamy **przydawkowym** i o które pytamy jak o przydawkę.

4. Określenia do orzeczenia

Dopełnienia – w zdaniu jest zawsze określeniem czasownika.

Pytania o dopełnienie: **wszystkie pytania przypadków oprócz mianownika**.

Uwaga!

Dopełnienie bliższe – przy zmianie formy zdania ze strony czynnej na bierną staje się **podmiotem**, np.:

P   O   dopełnienie bliższe
 Marek kupił **psa**.

P
 strona bierna: **Pies** został kupiony przez Marka.

Dopełnienie dalsze – przy zmianie formy zdania ze strony czynnej na bierną pozostaje dopełnieniem, np.:

P   O
 Marek kupił psa **Kaśce**.

dopełnienie dalsze

Pies został kupiony przez Marka **Kaśce**.

Uwaga!

W roli dopełnienia może wystąpić całe zdanie podrzędne, które nazywamy **dopełnieniowym** i o które pytamy jak o dopełnienie.

II. Pytania do części mowy:

część mowy	pytanie	co nazywa
rzeczownik czasownik przymiotnik liczebnik przysłówek	kto? co? co robi? co się z nim dzieje? jaki? który? czyj? ile? który z kolei? jak? gdzie? kiedy?	rzecz, osobę czynność, stan cechę, właściwość ilość właściwość czynności

Uwaga!

Funkcje pozostałych części mowy:

część mowy	jej funkcja
przymówek	służy określeniu wzajemnych relacji między przedmiotami
zaimek	zastępuje inną część mowy
partykuła	służy wzmocnieniu, podkreśleniu znaczenia
wykrzyknik	służy oddaniu emocji
spójnik	łączy wyrazy i zdania składowe w zdaniach złożonych

III. Co należy podać, aby określić odmienną część mowy:

Rzeczownik: przypadek, liczbę, rodzaj.

Czasownik: osobę, liczbę, rodzaj, czas, stronę, tryb, aspekt (dokonany, czy niedokonany).

Przymiotnik: przypadek, liczbę, rodzaj, stopień.

Liczebnik: przypadek, rodzaj.

Zaimek: przypadek, liczbę, rodzaj.

Składnia

czyli nauka o zdaniu

I. Pojęcia, które trzeba znać

zdanie – wypowiedzenie, które zawiera **osobową formę czasownika**
równoważnik zdania – wypowiedzenie, które nie zawiera osobowej formy czasownika

rozbior logiczny – określenie wszystkich części zdania

II. Rodzaje zdań

- proste – mają tylko **jedno orzeczenie**;
- złożone – mają co najmniej dwa orzeczenia
 – złożone współrzędnie:

łączone (spójnik: i, wykr.: ———— | . . . . . | ————),

przecławstwane (spójniki: a, lecz, zaś, jednak, natomiast;

wykr.: ———— > . . . . . < ————),

rozłączne (spójniki: albo, lub;

wykr.: < ———— < . . . . . > ————),

wynikowe (spójniki: więc, stąd, zatem, dlatego;

wykr.: ———— > . . . . . > ————).

- złożone podrzędnie z:
  - podrzednym dopełnieniowym (o które pytamy pytaniami przypadków z wyjątkiem mianownika),
  - podrzednym przydawkowym (pytania: jaki? który? czyj? ile?),
  - podrzednym okolicznikowym (pytania: jak? gdzie? kiedy? skąd? dokąd? po co? dlaczego? pod jakim warunkiem?),
  - podrzednym orzecznikowym (jeśli zdanie podrzędne występuje w roli orzecznika),
  - podrzednym podmiotowym (pytania kto? co? – jak o podmiot).

15

13

